
**СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВЕТИ КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА АРХЕОЛОГИЯ**

Самуил Мунир Камбуров

**МЕЧОВЕ, САБИ И КИНЖАЛИ (УКРАСИ И КОНСТРУКТИВНИ ЕЛЕМЕНТИ)
ОТ VII/VIII – XI ВЕК В ДНЕСНИТЕ БЪЛГАРСКИ ЗЕМИ**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане
на образователната и научна степен „доктор”

Научен ръководител:

доц. д-р Методи Даскалов

Резензенти:

проф. д.и.н. Станислав Тодоров Станилов
доц. д-р Валери Йотов Василев

Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита на разширено заседание на катедра „Археология“ в Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“, проведено на 12.07.2021 г.

Дисертацията се състои от текст, каталожна и илюстративна част. Текстовата част включва увод, пет глави, заключение, списък с използваната литература и съкращения, с общ обем от 215 страници. Каталогът представя в табличен вид информация за 112 каталожни единици: мечове, саби, кинжали, техни конструктивни елементи, украси и други, имащи отношение към съответната проблематика. Илюстративната част е представена в 6 отделни приложения: Приложение I. Каталог на находките (46 табла с образи); Приложение II. Съпоставителен и допълнителен археологически материал (82 фигури); Приложение III. Карти и картографски схеми (30 фигури); Приложение IV. Типологични схеми (12 фигури); Приложение V. Схеми и скици (20 фигури); Приложение VI. Художествени изображения и допълнителен илюстративен материал (26 фигури). Илюстрациите от приложение II до приложение VI са предхождани от описателна част.

Защитата на дисертацията ще се състои на 02.11.2021 г. на открито заседание с научна комисия в състав:

1. проф. д-р Александър Николов Николов (председател)
2. доц. д-р Ангел Николов Николов
3. проф. д.и.н. Станислав Тодоров Станилов
4. доц. д-р Методи Манчев Даскалов
5. доц. д-р Валери Йотов Василев

Резервни членове на журито:

1. доц. д-р Георги Николов Николов
2. доц. д-р Деян Сашков Рабовянов

СЪДЪРЖАНИЕ

Увод.....	4
Глава I. История на проучванията.....	7
Глава II. Мечове, саби и кинжали в писмени извори и изображения.....	15
Глава III. Мечове	22
III.1. Конструктивни особености и технология на изработка.....	22
III.2. Особени единични находки: Мечът от некропола при Карасура – Калето и „хибридният” меч-сабя от фонда на РИМ-Русе.....	25
III.3. Мечове с блискоизточен и византийски произход в българските земи...	27
III.4. Мечове със северноевропейски произход в българските земи.....	30
III.5. Западноевропейски мечове в днешните български земи.....	32
Глава IV. Саби и едноостри мечове.....	33
IV.1. Произход, развитие, конструктивни особености и технология на изработка.....	33
IV.2. Ранносредновековни саби и едноостри мечове в днешните български земи.....	36
Глава V. Кинжали, бойни ножове/сеах в днешните български земи.....	43
Заклучение.....	45
Приноси на дисертационния труд.....	51
Публикации по темата на дисертацията.....	51

Увод

Изследването на средновековното въоръжение, в частност нападателяното за близък бой, дава отговори на редица въпроси, свързани с нивото на технологично развитие на произвеждащите и използващите го общества, употребяваните от тях ресурси и социалната им организация. Оръжието е не само средство за убиване, но и инсигния на властта. То (ловно и/или бойно) е присъщо на човека от най-дълбока древност и е едно от първите и извечни неща, които го отличават от животните. Въоръжението винаги е било, е, и ще бъде във фокуса на изучаването на човешкото минало.

Долната хронологическа граница е малко или много „традиционна“ за едно „българско“ изследване, доколкото съвпада с времето на появата на българите на Долен Дунав и основаването на българската държава. Тя обаче е обоснована и от хронологическите специфики на археологическия материал, доколкото нито сабите, нито мечовете (специално тези от ранносредновековна България дори доста по-късни) не налагат изтеглянето на долната хронологическа граница назад във времето преди VII век. Горната граница също е условна (от гледна точка времевите специфики на археологическия материал). С началото на Кръстоносните походи от края на XI – началото на XII век започва нова епоха на военното дело в Европа и Близкия Изток, която довежда до значителни промени във въоръжението, отразяващи (от гледна точка на Изтока) силно западноевропейско влияние и същевременно нуждата от справянето с технологичното превъзходство на „франките“.

Актуалността на работата се определя от това, че след обнародването на първия труд, посветен на средновековното въоръжение в нашите земи (преди повече от седем десетилетия), някои въпроси все още продължават да не са докрай изяснени. Други са дискутирани само повърхностно. Основната цел на настоящия труд е да се разшири кръгът от въпроси, така че да превърне оръжията в първокласен източник на информация за живота на средновековното ни общество и мястото му на картата на тогавашния свят.

Обект на настоящето изследване са известните ранносредновековни образци на двуостри и едноостри мечове, саби, кинжали (бойни ножове/*seax*) от днешните български земи и териториите на Първото българско царство (първичен изворов материал). Анализът се фокусира върху мечовете, сабите и бойните ножове поради факта, че останалите обичайни нападателяни оръжия за близък бой през ранното средновековие или са познати с твърде малко примери, или имат специфични особености (брадвите). Основният проблем при брадвите е това, че (включително и безспорно в средновековието) притежават двойствена функция – на сечива и на оръжия. Именно поради тази причина трудно би могла да се установи точната роля, която изпълняват различните типове. Другият проблем е свързан с тяхната утилитарност и твърде слаба изменчивост на формите във времето.

В изследването са представени аналогични и/или сходни образци на мечове, саби и кинжали (бойни ножове/*seax*) от територията на Евразия (съпоставителен научен материал).

Трябва да се отбележи, че в работата се борави основно с вече обнародван археологически материал.

Целта на това изследване е да бъдат дискутирани въпроси относно спецификите на технологията на производство на тези оръжия, художествената им украса, начините на тяхното използване както във военно, така и в мирно време. Направен е опит да се разгледат намерените у нас хладни клинови оръжия в общоевропейска, а всъщност (в някаква степен) и общоевразийска перспектива. Резултатът потвърждава наблюдението, че у нас има находки, както на скандинавско и западноевропейско, така и на блискоизточно и византийско въоръжение. Една от целите на изследването е да се интерпретира информацията, която тези оръжия „носят“ със себе си и изводите, до които може да се достигне.

Основните задачи, които си поставяме с оглед на така формулираната цел, могат да бъдат представени като:

- Обзор на извършените досега проучвания и изследвания на основата на достъпните публикации с цел по-релефно очертаване на досегашните достижения и открояващи се проблеми
- Анализи на типологията, датировката, технологията и разпространението на археологическите находки на мечове, саби, бойни ножове и техните конструктивни елементи в българските земи през периода VII–XI век, както и извършването на съпоставителна характеристика с подобни образци от други региони на Евразия
- Анализ на примерите за носене и употреба на нападателно въоръжение за близък бой в писмените извори и изображения
- Изготвяне на максимално пълен Каталог на паметниците

В изследването са посочени част от проблемите, свързани с произхода и принадлежността на този тип нападателно въоръжение. Под „принадлежност“ се има предвид не отнасянето му към дадена етническа група, а опит да се установи мястото на производство и вероятните „притежатели“ на този тип хладни оръжия в определен период от време, съобразно историческите сведения от писмени извори и изображения, както и от археологически изследвания и анализи. Проблемът с изясняването на принадлежността именно на този тип нападателно въоръжение произлиза оттам, че мечовете, освен оръжие са и своеобразен символ – най-често инсигния на властта. Това тяхно символично значение дава основание да се предполага, че те биха могли да се предават по наследство от поколение на поколение и невинаги може да им се постави точна датировка. Също така, те биха могли да попаднат в различни ръце като военна плячка, дар, търговия и т.н., от което следва, че определянето на принадлежността, конкретно на мечовете и сабите, е изключително трудно. Един и същи екземпляр би могъл

да принадлежи на различни собственици в отделни исторически моменти. Оръжията, като цяло, са едно от най-важните свидетелства за нивото на постиженията във военната техника и във военното дело за даден период от време. Развитието на формите и начинът на употреба на оръжието представят отношението на човека към акта на водене на война.

В културно-исторически аспект проучването на въоръжението и снаряжението допринася за изследването на социалното, стопанското и военното състояние на обществото и на държавното управление през определен исторически етап. В процеса на изследване, биха могли да се установят общи характеристики, както и взаимни влияния в технологията и развитието на оръжията на различни култури. От своя страна, това допринася за обстоен анализ на различните културни взаимодействия. Именно поради тази причина не е възможно да се изучават поотделно оръжията на дадено общество или епоха. Необходимо е да бъдат изследвани характеристиките на разглежданото въоръжение в един по-разширен контекст, обхващащ територии на разпространението му в рамките на Евроазиатския регион. Подобно изследване е от особена важност, тъй като след извършването на сравнителен анализ на находките на мечове, саби и кинжали (бойни ножове/*seax*) от българските земи с техни аналози от територии, извън границите на Византия, ще бъде възможно да се установи военното присъствие на чужди контингенти във византийската войска или на население с други военни традиции. Разглеждат се също и проблемите, свързани с местонамирането на находки на ранносредновековни мечове и саби в земите на Долен Дунав, както и информацията, която се получава от концентрацията на находки в определени райони. Специално внимание се обръща и на сведенията от късноантичните и средновековните писмени извори и изображения, даващи информация за тогавашното състояние на нападателното въоръжение.

В този смисъл използваната **методика** включва: сравнителен исторически анализ, методите на наблюдението, статистическия анализ, обобщаването и синтеза. Приложно-аналитично са използвани резултати от различни изследвания по съответната проблематика: тези, хипотези, концептуални постановки, както и отделни сведения от исторически писмени и художествени извори. На тяхна основа се изясняват конкретни проблеми, специфики и стилове, отнасящи се до технологията на изработването, типологичното разнообразие, произхода, хронологическото развитие и разпространението на мечовете и сабите, датирани в периода от VII–XI век.

Глава I. История на проучванията

Като материално свидетелство за развитието на военното дело на народите от Европа и Азия, нападателното въоръжение за близък бой (мечовете и сабите) интригува много учени, изследователи и частни колекционери.

Сред българските изследвания има общи разработки върху теми, свързани с въоръжението и военното дело в българските земи през Ранното и Късното средновековие. За мечове и саби от българските територии и конкретно за периода VII–XI век, проучванията не са много на брой. Находките са сравнително малко и повечето са с неясен контекст на откриване – случайно намерени, откупени от частни колекционери или други лица, което значително затруднява и тяхното датироване. Отсъствието на археологически данни при повечето от находките налага търсене и проучване на паралели на хладните клинови оръжия за близък бой и техните елементи от конкретния период в Европа и Азия. Необходимо е и разглеждането на чуждестранни изследвания върху европейските и азиатски паралели и съществуващите типологии, към които могат да се отнесат българските находки и в някаква степен, да се добие по-ясна представа за тяхната датировка и вероятен произход.

Едно от първите изследвания върху военното дело в българските земи през Ранното средновековие е на унгарския учен Géza Fehér от 1938 година – „Военното дело на прабългарите“. По-късно той обръща особено внимание на военния костюм в „Облеклото и въоръжението на старата българска войска“ през 1942 година. G. Fehér разглежда въоръжението и видовете войскови части на прабългарите по данни от византийските писмени извори, като споменава, че основният род войска е конницата и я разделя на два типа – тежковъоръжена и лека (маневрена конна войска). Като основно оръжие на „прабългарската“ конница, G. Fehér определя копие и стрелите, докато мечът бил рядко срещан.

Важно е да се споменат изследванията на българските учени, като това на Любка Бобчева – „Въоръжението на славяни и първобългари“ за въоръжението в периода VII–IX век, в което е направен общ подробен преглед на известното дотогава за ранносредновековното военно дело и въоръжение в земите южно от Дунав. Друг неин труд е „Въоръжението на българската войска от втората половина на IX век до падането на България под турско робство“ от 1958 година. В него разглежда развитието на военното дело в периода от покръстването на българи и славяни до попадането на българските земи под османска власт в края на XIV век.

Проучвания върху ранносредновековното въоръжение на Първото българско царство на база на изобразителен материал прави Димитър Овчаров в „Българските средновековни рисунки-графити“ през 1982 година. Той обръща внимание на графитните рисунки върху крепостните стени на Плиска и Преслав, представящи конници, основно въоръжени с копия. Данните за мечове от тези

графити са твърде оскъдни, тъй като почти липсват изображения на такива или ако има – то те са твърде схематично представени.

Принос в изследванията на скандинавските по произход находки в българските земи, свързани с хладни оръжия за близък бой и техни съставни елементи, има публикация на Павел Георгиев, озаглавена „Находка от викингско време“. В нея се анализира откритият в крепостта Стана (обл.Шумен) накрайник за ножница на меч.

Важно за проучването на българското средновековно въоръжение, снаряжение и военно дело е изследването на Стоян Витлянов, озаглавено „Старобългарското въоръжение“, издадено през 1996 година.

Значение за проучванията на ранносредновековното българско въоръжение имат и трудовете на Станислав Станилов. В публикацията си „Старобългарски коланни гарнитури за оръжия от Североизточна България“, С. Станилов публикува три апликации, вероятно към ремък за окачване на сабя. Две от тях са с неизвестно местонамиране, а третата е от Дръстър. Също така представя и накрайник към ножница на сабя от крепостта при с. Цар Асен, обл. Силистра. Значима за темата на настоящото изследване и особено за проучването на ранносредновековните саби от Долнодунавския басейн е публикацията на много важния гробен комплекс при Кабиюк.

През 2001 година Мариела Инкова препубликува находките от саркофаг № 4 при Голямата базилика в Плиска, сред които е и един представителен боен нож. Публикацията има важно значение за изследването на този не особено разпространен тип ранносредновековно късо хладно оръжие в българските земи.

Принос в изследването на ранносредновековните хладни клинови оръжия от българските земи има и Стела Дончева. През 2002 година, в статията си „Бронзов накрайник за ножница на меч от Североизточна България“ е представен накрайник към ножница на меч, вероятно със северноевропейски произход, открит в Североизточна България. През 2004 година, в друга публикация са поставени в известност ранносредновековни саби от с. Цани Гинчево, Нова Бяла река и от местността „Фисека“ до с. Черенча, обл. Шумен. Разгледани са морфологичните особености на оръжията и са допълнени познанията за този тип въоръжение. Други две статии на С. Дончева в колектив с Боян Тотев имат пряко отношение по настоящата тема – „A new „Hungarian” type saber from the outskirts of Pliska” и „Two new „Bulgarian” type of sabers from region of Shumen”. Те увеличават броя на изследваните и публикувани ранносредновековни саби от басейна на Долен Дунав.

През 2002 година Ивайло Кънев публикува сабя от т.нар. „унгарски тип” от околностите на с. Яребица. Там представя и железен предпазител със следи от посребряване, който вероятно е бил част от „унгарски тип” сабя. Шест години по-късно И. Кънев обръща внимание на сабите от фонда на НИМ-София в статията „Ранносредновековни саби във фонда на Националния исторически музей”. През 2017 година същият изследовател издава каталог на колекцията от средновековно въоръжение във фона на НИМ-София.

Едно по-обобщено изследване, конкретно върху ранносредновековните мечове и саби, прави Иван Лазаров в своята книга „Меч и сабя. Оръжия на ранните номади V–VII век“, издадена през 2003 година. В нея разглежда отделните центрове за производство на оръжия в Азия и търговските пътища на оръжие до Византия, Балканите и Западна Европа. Той подробно обръща внимание на начина на изработка на мечовете и най-вече на сабите през този период, както и пътя на разпространението на едноострите извити клинове от Изток към Европа, свързан с нашествията на степни номади към Византия.

Значително внимание върху мечовете и сабите от българските земи отделя в своите проучвания Валери Йотов, който е първият сериозен български изследовател по темата, активно проучващ я и до днес. Изключително ценен е неговият труд „Въоръжението и снаряжението от българското Средновековие (VII–XI век)“, издаден през 2004 година. В него се прави обстоен преглед на всички находки на защитно и нападателно въоръжение от периода VII–XI век. Много други негови статии са свързани с проучвания върху отделни групи оръжия от нашите земи. Той разработва и типология на предпазителите на саби от посочения период в България. В редица негови публикации се разглеждат, проучват и актуализират данните за средновековното въоръжение в земите на Долен Дунав. Неговите изследвания са оригинален първоизточник за откритите и новооткритите елементи на въоръжението.

Към имената на българските изследователи по темата на тази дисертация трябва да добавим Николай Хрисимов и Милен Петров. Те изследват ранносредновековните едноостри хладни оръжия в българските земи – тяхното развитие и разпространение. През 2008 година Н. Хрисимов публикува ранносредновековен меч от околностите на Враца, съхраняващ се в НИМ-София. Това оръжие е едно от най-ранните от този тип, датирано края на VI – началото на VII век. Двамата са автори на задълбочено изследване върху ранносредновековните едноостри клинови оръжия от българските земи, озаглавено „Едноострите клинови оръжия от територията на България и византийската военна традиция“.

Деян Рабовянов е друг български изследовател, чийто публикации, свързани с „археологията на войната“, имат сериозен принос в проучванията по темата. Особено важни и актуални са: „Early Medieval sword guards from Bulgaria“, „Ранносредновековните български саби от езическия период (VII–IX в.)“, „Въоръжението от времето на въстанието на Асеновци в светлината на находките от Пернишката крепост“ и „Средновековен предпазител за сабя и част от метален обков за ножница от разкопките на крепостта Хоталич до Севлиево“.

Стоян Попов обръща внимание на развитието на въоръжението и снаряжението в Югоизточна Европа, както през Ранното, така и от Зрялото Средновековие. Публикациите му „Отново за меча с латински надпис от Перник“, „Сабя от колекцията на Националния археологически музей в София“, „Early mediaeval sword and sword-pommels from North-Eastern Bulgaria“, „Четири меча от Националния археологически музей в София“ и „Bulgarian type“ sabers from

Vatevi collection in city of Plovdiv” допълват и актуализират информацията за българските находки на средновековни клинови оръжия. Две от цитираните работи представят част от ранносредновековното въоръжение в колекцията на Бойко Ватев, с основание считана за най-голямата частна колекция на въоръжение и снаряжение в България. Тя съдържа над 4000 предмета. В статията „Early mediaeval sword and sword-pommels from North-Eastern Bulgaria”, С. Попов публикува цялостно запазен меч с блискоизточен или византийски произход и два добре запазени накрайника на ръкохватки, вероятно със същия произход от тази колекция. Друга публикация върху оръжия от колекцията на Б. Ватев е „Bulgarian type“ sabers from Vatevi collection in city of Plovdiv”. Представени са четири ранносредновековни саби с неизветно местонамиране, датирани най-общо в периода VIII–X век. С. Попов анализира и актуализира информацията за произхода на меча с латински надпис върху клина, открит в крепостта „Кракра” в Перник.

Принос в изследването на ранносредновековните бойни ножове от българските земи има Валери Григоров. През 2017 година е публикувана неговата статия „Ножче със сребърен обков от Плиска”. В нея се представя откритото при археологически разкопки във Вътрешния град на Плиска при „Дворцов център – изток” представително ножче със следи от посребряване. Обковът на предмета е орнаментиран с различни растителни и животински мотиви. Според стратиграфския контекст, в който е намерено ножчето, то се датира в т.нар. „византийски период” на Плиска, като горната хронологическа граница е 40-те години на XI век. Според автора ножчето е с византийски произход.

За проучването на бойните ножове в земите южно от Дунав допринася и изследването на Цоня Дражева и Драгомир Гърбов, публикувано през 2018 година – „Къс меч – seax от крепостта Русокастро”.

В статията на Николай Сираков – „Меч и бойна брадва – скандинавско оръжие от фонда на музея в Сливен”, освен бойна брадва (вероятно метателна), е представен и новооткрит скандинавски меч от тип Н по типологията на Jan Petersen. Авторът обвързва находките с функционирането на близката средновековна крепост „Туида”, като допуска военното присъствие на варяги южно от Стара планина в периода X–XI век.

От изследванията на чуждестранните изследователи по темата е важно да се спомене изследването на Ture Arne от 1914 година върху развитието на „викингските мечове“. В него са разгледани над 40 находки от Източна Европа със скандинавски произход. Картата, изготвена от Т. Arne, съвпада напълно с известните ни военни и търговски пътища на варягите, т.е. с разпространението на находки, свързани със скандинавската материална култура в руските земи и Прибалтика.

Един от най-големите и задълбочени научни трудове, свързани с европейските и най-вече със северноевропейските скандинавски мечове е на Jan Petersen „De norske vikingesverd. Videnskapselskabet Skrifter II, Hist.- Filos. Klasse, No 1, Kristiania”, публикуван през 1919 година. Той разглежда развитието на

скандинавските мечове и разработва типология, основаваща се на развитието в хронологически план на ръкохватката или по-точно на нейния накрайник и на предпазителя на мечовете от Скандинавия, както и на специфичната орнаментация върху тях. Типологичната схема на J. Petersen се базира на изследване на над 2000 „норвежки“ меча, разпределени в 26 групи с отделни подгрупи, като всички те са от добре датирани археологически комплекси от IX–XI век – гробове от Норвегия, Швеция и Финландия. Типологията на J. Petersen е валидна за ранносредновековните „северни“ мечове в цяла Европа. Широкото разпространение на тези оръжия е свидетелство за влиянието на Скандинавия във военното дело на целия континент от края на VIII–XI век. Това влияние, освен с военни походи, се свързва с търговия на хладни оръжия и техни елементи между Скандинавия и Западна Европа, Византия и източните степни народи.

Важен е приносът към изучаването на мечовете от Северна Европа на Mortimer Wheeler, който разработва своя типология на „скандинавските“ образци. Той редуцира двадесет и шестте типа на Petersen на седем основни типа и няколко подтипа според формата на ръкохватките им.

Необходимо е да се обърне внимание и на изследванията върху известните в руските земи мечове и саби. Тези територии биха могли да се приемат за една от изходните зони за разпространението на ранносредновековните хладни оръжия към Долен Дунав. Тяхното попадане в Долнодунавския басейн не се дължи единствено на контактите с варяги или т. нар. „късни номади“, но и на по-ранните аварски нашествия и преселението на прабългарите в тези земи.

Разработка, свързана с ранносредновековни мечове от руските земи, които са определени като скандинавски и датирани според типологията и хронологията на северноевропейските мечове на J. Petersen, е на Wsewolod Arendt от 1933 година. Той определя всички двуостри мечове, открити на руска територия, като „викингски“ и напълно отхвърля възможността за местна изработка. Споменава, че клиновете на мечовете са „франкски“, изработени в специализирани оръжейници в района на Среден Рейн. Останалите съставни части на мечовете, свързани с ръкохватката и ножницата, са изработвани в Скандинавия от варягите и като готов продукт, мечовете са попаднали в руските земи.

В своя труд „Русское оружие X–XIII вв.“, Артемий Арциховский, оборва тезата на W. Arendt, че мечовете са изключително „варяжко“ оръжие и ги определя като част от общоевропейското въоръжение.

Друг съветски учен, отделил особено внимание на проучването на ранносредновековното въоръжение и в частност на мечовете и сабите от руските земи, е Гали Корзухина – „Из истории древнерусского оружия XI века“ от 1950 година. Тя предлага класификация на накрайници на ножници, като ги разделя на осем групи според морфологичните им особености и орнаментация и ги разпределя хронологически в периода X–XII век. Типологията ѝ обхваща находките от о. Gotland (Швеция) на север, Унгария на запад, до земите южно от Дунав на юг. Пет от тези типове са сред масовите находки на накрайници от

Гнездово. Г. Корзухина отделя внимание върху ранносредновековните саби от територията на бившия СССР, като въвежда термина „хазарски тип“, с който „натоварва“ с етническа принадлежност ранносредновековните едноостри хладни оръжия с леко извити остриета от района на Северен Кавказ и южните руски степи. Те са датирани в VIII–IX век и са открити в добре датирани гробни комплекси в споменатите земи.

Необходимо е да се спомене и изследванието на немския изследовател Peter Paulsen върху накрайниците на ножници със скандинавски произход, открити на територията на Европа. В монографията си от 1953 година „Schwertärbänder der Wikingerzeit. Ein Beitrag zur Frühgeschichte Osteuropas“ P. Paulsen разглежда над 260 образци на накрайници на ножници, датирани в X–XIII век. Той ги разпределя на групи и подгрупи в зависимост от седемте, определени от него, орнаментални мотиви. Предложената от него типология и досега се използва при анализа на накрайниците и определянето на регионални типове.

Отсъствието на археологически данни за местното производство на ранносредновековни мечове и саби в българските земи, както и на по-задълбочени изследвания върху технологията на изработката им, налага необходимостта от проучването на чуждестранни изследвания върху процеса на добив на суровина и технология на изработка на хладните клинови оръжия за ръкопашен бой.

В труда на Борис Колчин от 1953 година „Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси (Домонгольский период)“ е описан процесът на рудодобив, обработката на желязото, производството на стоманата, необходима за изработка на остриетата на мечове и саби и цялостната технология на производството им. В изследването са посочени рудниците и производствените ковашки центрове на територията на Русия до XIII век.

Друг руски изследовател, който обръща внимание на изработката на мечове и саби и особено на т.нар „шарени остриета“ е Леонид Архангельский.

Важен и имащ отношение по темата на настоящото изследване е трудът на колекционера Ewart Oakeshott – „The Archaeology of Weapons: Arms and Armour from Prehistory to the Age of Chivalry“ от 1960 година. В него, към разработената от Wheeler типология на скандинавските ранносредновековни мечове, Oakeshott прибавя още два. Така тя включва 9 типа и 17 подтипа според формата на накрайниците на ръкохватките и предпазители им.

Споменатата типология на J. Petersen е използвана от Анатолий Кирпичников през 1966 година, който изследва скандинавските и впоследствие „древноруските мечове“ от територията на бившия СССР в труда си „Древнорусское оружие“. А. Кирпичников проследява развитието на мечовете и сабите от руските земи в периода IX–XIII век, като ги обвързва изцяло с възхода на военното дело на Киевска Рус от IX век. Той завършва своето изследване с покоряването на южноруските степи от монголите през 40-те години на XIII век. От 26-те типа на J. Petersen, А. Кирпичников отделя 13 типа от руските

територии, датирани в края на IX – първата половина на XI век, отново обособени според типа на ръкохватката.

През 1994 година Наталъя Ениосова предлага типология на ажурните накрайници от „викингската епоха“ отново базирайки се на класификацията на P. Paulsen. Тя обръща внимание основно на морфологичните характеристики на предметите, повече отколкото на орнаменталните мотиви, които са в основата на типологията на немския учен.

Един от последните монографични трудове, представящ най-новите изследвания върху развитието на ранносредновековните скандинавски мечове, е на

Фьодор Андрощук, озаглавен „Мечи викингов“ от 2013 година. В него са представени, описани и анализирани над 800 северноевропейски меча, разпределени типологично. Авторът е направил опит да представи и социалната роля на меча в обществото, като инсигния на власт и престиж.

С изследвания върху разпространението на сабите в Източна и Централна Европа през Ранното средновековие се е занимал Николай Мерперт в труда си „Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье“. Той свързва появата им с конните войски на степните номади, идващи от Централна Азия и преминаващи през южните руски степи.

За осветляване на редица въпроси, свързани с българските находки на мечове и саби от Ранното средновековие, от значение са проучванията на Alexander Rutkay, който събира, класифицира и анализира нападателното въоръжение за близък бой от археологически комплекси в териториите на Моравия и Словакия. Част от оръжията проучвателят отнася към краткия период на съществуване на Великоморавия.

Важни за изследването на ранносредновековното военно дело в Централна и Източна Европа са проучванията на Attila Kiss. Той се концентрира върху т.нар. „византийско“ въоръжение и неговото развитие и разпространение. В публикацията си „Fruhmittelalterliche Bizantinische Schwerter im Karpatenbecken“ A. Kiss разглежда група от ранносредновековни двуостри мечове (определени от него като „византийски тип“) от гробни комплекси от района на Карпатите (днешни Румъния, Унгария), както и Сърбия и Словакия. В друго изследване, озаглавено „Das awarenzeitlich-gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A“, A. Kiss публикува находки от един от най-големите и „богати“ аварски некрополи в Централна Европа - Kölked-Feketekapu A. Сред откритите предмети в гробовете, една немалка част са свързани с въоръжението и воинското снаряжение през VI–VII век.

За проследяване развитието на ранносредновековните хладни клинови оръжия от т. нар. „аварски период“, особено ценен е монографичният труд на Gergely Csiky „Avar-Age Polearms and Edged Weapons“, издаден през 2015 година.

Необходимо е да се спомене и името на Ada Hoffmeyer, която поставя основите на изследването на византийското въоръжение. В нейния труд от 1966 година е извършено подробно изследване на т. нар. „Мадридски ръкопис“ на Йоан

Скилица с оригинално заглавие „История на гръцките императори в Константинопол от 811 до 1057 година, написана от куропалат Йоан Скилица“. Според изображенията от ръкописа и представените в тях оръжия, А. Hoffmeyer представя типология на мечовете. Нейното изследване е насочено главно върху декорацията на накрайниците на ръкохватките и предпазителите, като ги разделя на седем типа. Проучването е със сравнително ограничена изворова база, тъй като е основано на данните от един единствен източник и то художествен.

Интердисциплинарен е подходът при изследването на ранносредновековното въоръжение и снаряжение във Византия и на Taxiarchis Koliias. В своя труд „Byzantinische Waffen. Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung“ през 1988 година, Т. Koliias въз основа на писмените извори и художествените паметници, свързани с въоръжението и снаряжението на византийската армия, дава доста интересни сведения за начина на носене на мечовете и сабите, за еволюцията на типовете хладни оръжия за близък бой във Византия, за символиката на меча според отделните хроники и съчинения.

Важни са и проучванията на David Nicolle, изследовател на византийско и арабско въоръжение и снаряжение. Те дават възможност да се направят различни паралели с някои от откритите у нас находки с подобни от Азия и Северна Африка.

Интересна типология на мечове, според изображения от ръкописи, стенописи и каменни релефи, разработва Timothy Dawson. Той разделя оръжията на седем групи основно според формата на накрайниците на ръкохватката и предпазителите.

Важна за изследването на „византийските“ и близоизточните ранносредновековни хладни клинови оръжия е публикацията на Геннадий Баранов „Византийские (средиземноморские) мечи с перекрестьями с муфтой IX–XI вв.“. В нея авторът разглежда група ранносредновековни мечове с предпазител, които имат втулка, обхващаща ръкохватката и пластина, покриваща основата на острието. Този тип оръжия се откриват в териториите на Източна Европа и Близкия Изток и се датират най-общо в периода IX–XI век. Те се свързват с военните традиции на населението от района на Средиземноморието, а разпространението им в източноевропейските земи се обяснява с влиянието на Византия.

Гореспоменатите монографии, статии или кратки съобщения са от голямо значение за цялостното оформление на настоящото изследване. Всяко едно от тях има достойна роля в процеса на изготвяне и осмисляне на работата.

Глава II. Мечове, саби и кинжали в писмени извори и изображения

Необходимо е да бъдат посочени част от трудностите, възникващи при проучването на писмените извори и информацията, която те представят за средновековното въоръжение. Византийските хронисти рядко обръщат внимание на характерните за тяхното съвремие оръжия. Обикновено във византийските извори се споменават редки или иновативни елементи на въоръжението. Сведенията от историческите наративи невинаги са напълно достоверни, тъй като понякога, техните автори, поради различни причини биха могли да се отклонят от съвременната им действителност. Едни от най-ценните писмени извори, свързани с военното дело са т.нар. военни трактати, които дават важна информация за различните тактики за водене на война. Важно е да се отбележи, че голяма част от тях преповтарят написаното в античните и късноантичните военни съчинения, което е индикатор за това, че средновековните военни стратегии и тактики до голяма степен представляват наследство от Античността. Основните извори от този род, които дават информация за късноантичното и ранносредновековно въоръжение в Югоизточна Европа са „*Epitoma rei militaris*” на Флавий Вегенций Ренат от края на IV век, Аноним от времето на император Юстиниан I (527 - 565) и „Стратегикон“ на Псевдомаврикий от края на VI – началото на VII век. Последният извор дава най-много данни за наименованията и за съвременното към този момент въоръжение във Византия.

Едно по-късно съчинение, което информира за въоръжението от времето на т.нар. „средновизантийски период“ (IX–X век) е „Тактика“ на император Лъв VI (886 - 912). Този военен трактат до голяма степен заимства написаното в по-ранния „Стратегикон“ на Псевдомаврикий. Лъв VI внимателно подбира информацията от „Стратегикон“ и използва данните, отнасящи се единствено до актуално към неговото време въоръжение и снаряжение. „Тактика“ представлява своеобразно ръководство по военно дело, в което византийският император разглежда организацията, дисциплината и въоръжението на войската. Не е известно кога точно е съставено съчинението, но по всяка вероятност това се е случило след арабското нападение на Солун през 904 година. Лъв VI Философ използва като допълнителен източник за съставянето на своя трактат сведенията от античния гръцки философ Онасандър (I век сл. Хр.), чиито данни за античното въоръжение и военно дело в Европа са използвани и при написването на „Стратегикон“ на Псевдомаврикий.

От същия период са и други военни наръчници, сред които са „*Sylloge Tacticozum*” и военният сборник „Тактика“ от началото на XI век, съставен от Никифор Уран, военначалник в армията на император Василий II (976 - 1025). Други важни писмени извори, които дават информация за въоръжението във Византия през X–XI век са: „*De velitatione bellica*” (Περὶ Παραδρομῆς), написан около 970 година, анонимният военен трактат „*De obsidione toleranda*” и „Стратегикон“ на Кекавмен (1020 - 1081). Към тази група спада и съчинението „*Præcepta militaria*” на император Никифор II Фока (963 - 969), съставено в

периода около 965 година. Останалите наративи, които дават сведения за въоръжението и военното дело във Византия са историите и хрониките. В тях се откриват ценни данни за тактиката и подготовката на военните действия, както и подробно описание на различните видове оръжия. Сред основните византийски историци през Ранното средновековие, чиито трудове служат като важен източник за военното дело, е необходимо да се споменат имената на Прокопий Кесарийски, Агатий Миринейски, Теофилакт Симоката, Теофан Изповедник, Льв Дякон, Йоан Скилица, Никифор Вриений, Анна Комнина, Йоан Кинам и др.

Друга група наративи, които дават ценна информация за военното дело във Византия са административните текстове и тези, отнасящи се до вътрешната организация в империята. Ярък пример са съчиненията на император Константин VII Багренородни (913-959) – „De ceremoniis” („За церемониите”) от периода 956-959 година и „De administrando imperio” (За управлението на държавата). В последното подробно е описан търговският маршрут на варягорусите към Константинопол. Сведенията за него се съдържат в частта „За русите, които пристигат с еднодръвки от Русия в Константинопол“. Допълнителни сведения за въоръжението и военното дело има и в различни нормативни текстове, типични на манастири, жития на светци и др.

При проучването на изображенията, в качеството им на исторически извор за средновековното въоръжение, неминуемо се повдига въпросът за достоверността на представеното чрез тях въоръжение и снаряжение. При някои изображения се констатира строг консерватизъм, който не позволява представянето на оръжията в съвременния им вид. Конкретен пример за това са образите от иконописта, където често изобразените светци-воини са представени по точно определен канон, приет от църквата. Случва се художниците да не изобразяват дадени предмети в реалистичния им, съвременен вид, а да подражават на стари традиционни типове. Понякога наличието на изображение на дадено оръжие, например от VII–X век, което е част от стенопис, дава информация, че съответният вид е съществувал със сигурност до датата на изрисуването му, но не е ясно дали оръжието е актуално за този период или е значително по-ранно. За съвременен образ на оръжие, би могъл да се приеме този, който се появява за първи път и отсъства в по-ранни художествени паметници. При изследването на въоръжението по данни от изображения възниква и обратният проблем. Много често художниците заимстват съвременни образи, за да представят много по-ранни събития и личности. Пример са миниатюрите от ръкописи, преписвани в манастири от Западна Европа по време на Саксонската династия (919 - 1024). Изображенията представят отделните персонажи със съвременно облекло и въоръжение. В тях са използвани средновековни личности, които представят събития от Стария Завет. Известно е например, че Отон I (936 - 973) е позирал като модел за образа на цар Давид (1005 - 965 г. пр. Хр.), а неговите барони са били използвани за тези на филистимяните. По този начин, чрез отделни старозаветни сцени, западноевропейските художници представят облеклото и

въоръжението на воините в Западна Европа през X век. Те рисуват това, което виждат и по този начин предоставят достоверна информация.

Важно е да се отбележи, че в миниатюрите от средновековните византийски ръкописи масовата войска е представена въоръжена с копия. Освен в изображенията от Мадридския ръкопис, по този начин са изобразени воините и в някои от миниатюрите от Манасиевата летопис, което от своя страна е повод за предположение, че във византийските художествени извори с меч или сабя са представяни основно представители на военния елит.

В тази връзка, интерес представляват изследванията върху т. нар. „инвентарни“ ранносредновековни каменни надписи от българските земи, изписани на старогръцки език. Освен данни за „прабългарските“ военни титли, част от тях ни дават информация и за начина, по който най-вероятно се е разпределяло защитното въоръжение и по-конкретно шлемовете и ризниците в българската войска през Ранното средновековие. От тези инвентарни надписи научаваме, че определени лица от военния елит притежавали точно определен брой шлемове и ризници, съответстващ вероятно на броя на командваните от тях войници. Това е повод за извод, че този тип снаряжение се е водило под отчет от държавната власт и неговата изработка е представлявала държавен монопол.

Може да се предположи, че по същия начин под отчет са се водили мечовете и сабите, но до този момент нямаме подобни писмени свидетелства. По всяка вероятност и тяхното производство е било държавен монопол, контролиран стриктно от владетеля. Поради малкия брой находки на мечове и саби в българските земи, както и информацията за масовото въоръжение на българите през периода на Първото българско царство, която е известна от художествените паметници, възниква логичният въпрос – възможно ли е с този тип оръжия за близък бой да са били въоръжени единствено представителите на военния елит, а с копия – основната част от войската? Прави впечатление, че често в изображенията на българската войска от византийските ръкописи, главнокомандващият е въоръжен със сабя и е представен начело, водещ армия от копиеносци или стрелци. Възможно е да става въпрос за същите представители на военния елит, за които имаме данни, че са притежавали, а вероятно са и отговаряли за разпределението на шлемовете и ризниците сред командваната от тях войска част. Въпреки това, ако излезем от рамките на информацията от византийските художествени паметници и насочим вниманието си към наративите, ще установим, че мечовете и сабите не са само елитарно въоръжение. Липсата на голям брой ранносредновековни находки на този вид оръжия вероятно се дължи на скъпата и сложната им изработка, както и на символизма, който те „носят“, което от своя страна предполага продължителен период на употреба и предаване на едно и също оръжие от поколение на поколение. Също така трудно можем да си представим, че ранносредновековната византийска или българска кавалерия е воювала в близък бой само с копия, бравди и др. По всяка вероятност хладните клинови оръжия са едно от основните оръжия на конницата. Високата им стойност не е позволявала на притежателите

им да ги поставят като гробни дарове, както се случва с други елементи на въоръжението, както например с върховете на копия или стрели. Това вероятно е и една от причините за сравнително малкия брой, открити у нас, находки на мечове и саби.

Необходимо е да се обърне внимание и на сведенията от други писмени извори, даващи информация за въоръжението на славяни и прабългари през Ранното средновековие. От Клавдий Клавдиан се осведомяваме за голямото значение на конницата в прабългарската войска. Той я сравнява с митичните кентаври поради факта, че не се отделяли от конете си. По данни от Псевдомаврикий, който дава по-пълна информация за славянското въоръжение и военна тактика става ясно, че основната военна единица при тях е леката пехота, която действа основно от засада срещу византийските катафрактерии и пехота.

Сведенията за „прабългарското“ въоръжение са силно преплетени с тези за хуни и авари. Този факт е напълно обясним, тъй като прабългарите са били част от Аварския хаганат през VI век и са участвали във военните походи на аварите на запад. Исклучително трудно е да се направи разграничение между отделните номадски племена споменати във византийските извори, тъй като всички те са представяни с общи названия като „варвари“, „хуни“ или „скити“.

Ограничени сведения за въоръжението на прабългарите се съдържат в „Стратегикон“ на Псевдомаврикий, където се споменава, че те били въоръжени с меч (или сабя), лък и дълго копие. Копието го носели на гърба си, а още от ранна възраст били обучавани на стрелба с лък по време на езда. Предполага се, че прабългарите са използвали сложносъставен рефлексен лък, подобно на останалите номадски народи. Това оръжие е изключително функционално поради малките си размери, които позволяват на ездача да се обръща безпроблемно в различни посоки за стрелба. По отношение на хладните клинови оръжия, прабългарите са използвали саби, а не мечове, за което има допълнителни данни и от изображенията.

Сложна задача е проучването на фехтовалните техники и прийоми с меч за периода до XIII век в Европа. Това е така, тъй като липсват ръкописи с миниатюри, в които да са изобразени конкретно отделни фехтовални позиции и удари. Следователно, единственият начин за изследване на фехтовалното изкуство през Ранното средновековие е да се търсят възможни аналогии с фехтовалните техники от Зрялото средновековие. Представените батални сцени от ранносредновековните миниатюри, обикновено са в по-общ план, като фигурите и въоръжението са представени по-схематично.

Поради проблемите, свързани с актуалността на въоръжението, представено в средновековните художествени паметници, е необходимо изключително голямо внимание, особено когато става въпрос за изследване на средновековните видове оръжия според данните от изображения.

За по-прецизното проучване на развитието на мечовете, според сведенията от наративите, е необходимо да се обърне внимание на някои термини, с които те са били обозначаваани във византийските писмени извори. Сред тях се срещат

наименования като „ακίνακης”, „κόλις”, „μαχαίρα”, „φασγανόν”, „ρομφαία” и „παράμηριον”, но най-често са употребявани термините „ξίφος” и „σπαθή”. Ръкохватката на меча е известна във византийските наративи с названията „κόλη” и „λαβή”.

Известни са два основни термина, с които е бил обозначаван предпазителят на меча в гръцките писмени извори – „σταυρικόν” и „κεράς”.

Според сведенията от арабския философ Al-Kindi, характерните „византийски мечове” или т.нар. „Рума” мечове се отличават със строините пропорции на острието, върху което няма жлеб.

От историографския преглед на проблемите стана ясно, че в българските земи са открити елементи на въоръжението с несъмнен северноевропейски произход, вероятно част от въоръжението на варяго-русите. Необходимо е да се обърне внимание на известните ни от писмените извори скандинавски наименования на меча. Основният термин обозначаващ двуостър меч е „svaerd”. „Maekir” е рядко срещано наименование, което се отнася до образец с тънко острие и добре заострен връх.

Ранносредновековните едноостри бойни ножове тип „scramaseax“ (*seax*) са известни в „скандинавските” саги с названието „skolm”. Възможно е този термин да се е използвал и за северноевропейския едноостър меч тип „langseax”. Според някои изследователи, този тип хладно оръжие представлява прототип на късносредновековния „falchion” от XIII–XV век в Западна Европа. Средната част на ръкохватката на меча (между крайника и предпазителя) е известна с термина „medalkaflī”, а характерните за „викингския период“ метални пластини, прикрепени към дървената част на ръкохватката, са известни като „vettrim”. Тези наименования на хладни клинови оръжия и техни конструктивни елементи са достигнали до нас чрез „нордическите” саги.

В средновековните византийски извори бойните ножове са известни като „εγχυρίδιον” и „малка μαχαίρα”, а в латинските като „pugio”.

За проучването на развитието на ранносредновековното нападателно въоръжение, по-конкретно това на меча, според данните от писмените извори и изображения, е необходимо да погледнем малко по-назад в Античността. В Римската империя основното оръжие за близък бой на римските легионери е бил гладиусът, чиято дължина варира между 40 – 70 см. Според изображенията от този период, гладиусът се е носел от дясната страна, прикачен за т.нар. „balteus”(кожен ремък) през рамо. Друг вариант за носене е бил този, при който мечът се е прикачвал за т.нар. „cingulum” (военен колан). Сблъсъкът на Римската империя с „варварите“ (готи, вандали и др.) и приемането на част от тях като федерати на Империята довело до промяна във въоръжението и военното дело. Това е напълно закономерно, тъй като инфилтрацията на население с различна култура неминуемо предполага и появата на различни елементи на военното дело, характерни за това население. Тези исторически събития водят до въвеждането на спатата във въоръжението на Римската империя. Спатата е значително по дълга от гладиуса. Нейните размери варират между 85 – 115 см.

Данни за размерите на спатата черпим от сведенията от изображения, в които ясно личи дължината на оръжието спрямо воина. Този тип меч е предназначен основно за кавалерията и въвеждането му във въоръжението на Империята е свидетелство за нарастващото значение на конната войска, а оттам и за цялостна промяна в бойната тактика. През Късната античност тези промени във военното дело довели до пълното изместване на гладиуса от значително по-дългата спата. През Ранното средновековие термините „σπαθιον” и „ξίφος” започват да се употребяват във византийските писмени извори за всяко дълго, хладно оръжие за близък бой. По този начин тези наименования придобиват по-комплексно значение. Прави впечатление, че не е известен точен термин, с който да се е разграничавал мечът от сабята.

Важно е да се отбележи, че е необходимо да се подхожда внимателно към тълкуването на термините използвани във византийските извори, тъй като е възможна т.нар. „архаизация” на понятията и невинаги определен античен термин има същото значение в средновековен наратив.

Специално внимание заслужава начинът, по който се е носел мечът, както и на неговата символика през Ранното средновековие според данните от писмените извори и изображения. Предполага се, че през Късната античност премятането на оръжието през лявото рамо, окачено за „balteus”, се е считало за „аристократично”. Подобен начин на носене е представен върху сребърно блюдо, на което е изобразен император Константин II (314 - 340), съхранявано днес в Ермитажа. По този начин е изобразен и император Хонорий (384 - 423) в изображение от консуларския диптих на Проб, съхраняван в съкровищницата на катедралата „Св. Мария“ в Аоста (Северна Италия). Той е датиран в 406 г. сл. Хр. Често са изработвани специални диагонални каишки разположени между основния ремък. По този начин в по-голяма степен се предотвратява опасността от изплъзване на оръжието. Поставянето на меча отляво на пояса е характерно за пехотата. Този начин на носене станал изключително популярен след замяната на гладиуса със спатата и се е наложил главно поради технически причини. За да може безпроблемно по-дългата спата да бъде извадена от ножницата с дясна ръка е било необходимо по-голямо разстояние. С изваждането на меча с дясна ръка от прикрепената отляво ножница е било възможно да се нанесе директен сечащ удар. Прикрепянето на меча отляво е известно като „римски стил“ на носене на меча. По този начин са представяни фигурите на воители при по-голяма част от изображенията на византийското изкуство. Според информацията от изворите от X век, съществува пряка зависимост между типа на меча и начинът, по който той се е носел. Катафрактите, които били въоръжени с по-дългите спати ги окачвали на „balteus” през рамо, така че да не пречат по време на езда. Пехотинците са били въоръжени с мечове известни като „ζωστικιον”. Те ги носели по т.нар. „римски стил”, прикачени на пояса – „cingulum”. С този термин пехотинските мечове са споменати в съчинението на Константин VII Багренородни – „De Cerimoniis” („За церемониите“), написано в периода 956 - 959 година. Във византийската епическа поема „Διγενής Ακρίτας”, датирана X-

XII век, се споменава за един интересен вариант на носене на меча от катафрактите – прикрепен към седлото на коня. Според Т. Kolias, конниците-стрелци били въоръжени допълнително и с меч, който за разлика от катафрактите, носели на коланите си.

Необходимо е да се отбележи, че освен с дясна ръка, често във византийското изкуство воините са представени да държат хладното оръжие с лява ръка, вдигнато или подпряно на земята. Основните сведения за това как са се носели мечовете през Средновековието са от паметниците на изобразителното изкуство и от гробовете на воители, погребани заедно с военния костюм и меча си. В някои случаи, според това как и къде точно са били положени мечът или сабятата в гробната яма, може да се направи извод и за начина, по който са били носени.

За изключително голямото значение, което се е отдавало на меча не само като на оръжие, а и като на символ на доблест, чест и мъжество, бихме могли да съдим от данните в писмените извори за владетели, които се клели в собственото си оръжие. Пример за това е обещанието на аварския хаган Баян (562 - 602), който се закле в собствения си меч „да не стори зло на императора”. В някои арабски летописи от IX–X век се споменава за обичай, при който този вид оръжие е предавано като наследство от баща на син, а военното обучение, свързано с боравенето му е било част от израстването и възпитанието на момчетата, които се превръщали в мъже-воители. Според Oakeshott, към средата на XII век в Западна Европа мечът става символ на християнската религия и по-конкретно на нейното разпространение и опазване. Този тип оръжие в периода на Кръстоносните походи придобива още по-голямо значение като символ на сила, вяра и лоялност.

Глава III. Мечове

III.1. Конструктивни особености и технология на изработка

Двете основни части на меч са ръкохватка и острие (клин). Терминът „клин“ навлиза в българската научна терминология от рускоезичната литература. Основата на острието определя баланса на тежестта и здравината на оръжието. Тази част в англоезичната литература е известна с термина „forte”. Обикновено тя е или слабо заточена, или въобще не е. Тя служи за парирание на противниковите удари и е значително по-здрава и масивна от върха на острието.

От своя страна, третината при върха на острието е изработвана от високовъглеродна стомана и е много добре заточена, но затова пък е значително по-крехка. Причината е в силното заточване, което изтънява металната повърхност и във високовъглеродната структура, която придава допълнителна твърдост на метала, но го прави по-крехък. Именно поради тази причина по време на ръкопашен бой е необходимо да се избягват непосредствени блокове на ударите с върха на клина, тъй като е възможно да се прекърши от силата на удара. Заточената част на острието се нарича „режещо-сечащ ръб” или „лезвие”.

През Късната античност върху клина на мечовете се появява жлеб (fuller) по дължина на острието, който се запазва като част от конструктивните особености през цялото Средновековие. Той е с определена функция, а именно ефективното намаляване на теглото на оръжието чрез минимална загуба на здравина. Старата хипотеза, че жлебът върху клина е служил за оттичане на кръвта на противника след ръкопашната схватка е отдавна отхвърлена.

Основата и върхът на острието са изковавани и закалявани по различен начин, поради различията във функционалността им. Основата на клина (forte) блокира вражеските удари и също така заедно с накрайника на ръкохватката определя баланса на меч. Тази част е значително по-масивна и еластична от тази при върха, тъй като поема повечето удари и вибрации, които впоследствие се предават към ръкохватката. При липса на баланс ударът е неточен, по-слаб и неефективен. Теглото на накрайника, чиято основна функция е на противовес, се определя от общото тегло на меч, дължината на острието и предпазителя и физическите качества на воина.

Ръкохватката се състои от накрайник (pommel), служещ за противовес на острието и основен елемент в придаването на баланс на оръжието и предпазител (guard). Накрайникът подпомага правилния захват по време на ръкопашния бой. Неговата декоративна функция е на последно място. В някои случаи служи като лост при нанасяне на удар, особено при сабите, чието извито острие и наклон на ръкохватката спрямо режещата му част, предполагат значително по-различна фехтовална техника. Накрайникът на ръкохватката обикновено е кух отвътре и е запълван с олово или друг „мек“ метал. През V–VII век основно са изработвани от желязо, но с началото на т.нар „викингска епоха“ – края на VIII–средата на XI век се появяват накрайници, отляти от бронз, които към началото на XII век

постепенно изчезват като масово явление в Европа и отново започват да се изработват от желязо. При някои мечове, накрайникът е монтиран директно върху т.нар. „език” (tang) за ръкохватката, който представлява специално изработено удължение на острието. То служи за прикрепването на всички конструктивни елементи. Известни са екземпляри, при които накрайникът е монтиран чрез нитове към т.нар. „горен предпазител” (upper guard).

Другият основен компонент на ръкохватката е предпазителят (guard/lower guard), чиято основна функция е да предпазва от приплъзване на ръката към острието, както и да парира ударите на оръжието на противника. Дължината на раменете на предпазителя е важен индикатор при датирането на меча. До IX–X век те са сравнително къси, като след X–XI век се регистрира издължаване на раменете им.

Ръкохватката представлява естествено продължение на острието (клина) – т.нар. „език“. Изковаван е заедно с клина и обикновено е облицован с дърво или кост. Към него се прикрепят впоследствие накрайникът и предпазителят. Ръкохватката обикновено е „обличана“ с органична материя – кожа, която предпазва от триене на ръката по време на схватка и позволява по-добър захват на меча, като предотвратява възможността от изплъзването му.

След VII век се увеличава теглото на мечовете, а жлебът върху клина става по-изразен. Средната ширина на острието през този период е между 4,3 см и 6,4 см, а върхът е сравнително слабо заострен, което предполага, че се е залагало основно на сечащи удари, а не на прободни. След VIII век е регистрирана промяна и в дължината на мечовете – те стават по-дълги и по-голяма част от клина е заостряна. Точката на баланс се измества към основата на клина и реално се намира в горната 1/3 на острието. Средната дължина на клиновете на мечовете в периода V–VIII век е била 71–81 см, според находките в Северна и Западна Европа.

По отношение на технологията на производство е направено специално уточнение, че целта на прегледа е да се добие представа от какъв материал и как са се изработвали този тип оръжия в територии, където тяхното производство е археологически потвърдено. Разбира се, не може да се твърди със сигурност, че „домашните” находки на ранносредновековни хладни клинови оръжия са изработвани точно по този начин, тъй като няма сигурни данни за производството им в днешните български земи, но вероятно изработката им е била подобна, ако приемем, че една от изходните зони за разпространението на ранносредновековните хладни оръжия към Долен Дунав са земите на днешна Украйна и Западна Русия.

Основната технология за изработка на клинове на мечове до към X век е т. нар. „коване чрез натрупване“, при която се извършва съединяването на споени ленти метал по тяхната надлъжна ос (обикновено между 7 и 15 ленти). Средната лента се нарича „въже“, тъй като е предварително усукана. Предполага се, че то е било наложително, за да се предотврати натрупването на излишна шлака по време на карбонизирането на лентите желязо и преобразуването им в стомана. Усуканата

средна лента спомага да се разпредели равномерно въглерода при останалите ленти и съответно върху цялата подложена на карбонизация част на клина. По този начин се избягва получаването на участъци, които да са значително по-бедни на въглерод спрямо други, което от своя страна би довело до по-малка здравина на клина. Отделните ленти се съединяват с усуканата лента чрез ковашка спойка, като предварително са нагрети до меко състояние и по този начин се получава общото монолитно тяло на клина на меча.

Задължително условие при изработката на остриетата на мечове е да се следи внимателно нивото на въглерода в желязото, тъй като до определено ниво въглеродът придава на стоманата по-голяма твърдост, предпазва метала от корозия и дава възможност за постигане на по-голяма острота, но при превишаване на количеството, клинът на оръжието става трърде крехък и негоден. Правило при изработката на острието е основата му да се състои от желязо, а сечащата и режеща част (лезвието) да се изработват от високовъглеродна стомана.

След металографски анализи на стоманени предмети от руските територии се установява, че през Ранното средновековие в Източна Европа са били познати 3 типа железовъглеродна сплав. Първият тип е т. нар. „циментована“ стомана, която е с еднородна структура и равномерно разпределено количество въглерод по цялата ѝ маса. Вторият е т. нар. „споена“ стомана. Тя за разлика от първата е с нееднородна структура и често се наблюдават т.нар. „феритни полета“, тоест участъци с чисто желязо, което означава, че въглеродът не е разпределен равномерно. Третият тип е т.нар. „сурова стомана“, която е слабо наситена с въглерод, като често тя се получава непосредствено в металургичните пещи при обработката на желязната руда. Това е необработена допълнително железовъглеродна сплав.

От стомана са изработвани качествени метални изделия, каквито са клиновете на мечовете, различни ковашки инструменти и т. н. Ако се направи един сравнителен анализ на потреблението на тази сплав спрямо чистото желязо през Ранното средновековие, то ще се окаже, че едва ок. 1/10 част от изделията са от стомана. Тоест употребата на железовъглеродната сплав е десет пъти по-малка отколкото чистото желязо при изработката на метални предмети. Обикновено стоманата, която е използвана за изработка на клинове на мечове е със средно съдържание на въглерод между 0,5% – 0,7%.

През Ранното средновековие в Източна Европа са били познати четири техники за изработка на стоманени остриета на мечове. Първата е за създаването на многослойни клинове, тоест смесването на няколко парчета желязо и стомана, като режещо-сечащата част (лезвието) винаги е от стомана. Втората е за направата на споени клинове. Третата техника е за изработката на „циментовани остриета“ от циментована стомана, която е допълнително карбонизирана. Последната технология е свързана с производството на остриета изцяло от стомана – без чисто желязо. Допълнителна технология представлява направата на т.нар. „дамаскирани/шарени клинове“.

Заточването на меча зависи от неговото предназначение, т.е. дали ще бъде използван срещу тежко брониран или леко въоръжен противник. Срещу тежко брониран опонент се използват по-слабо заточени мечове, тъй като идеята е с острието да се разбие тежкото защитното снаряжение, за да се поразят противника. По-остри мечове се използват срещу леко въоръжен противник, където острието има по-голямо значение от масивността на острието.

За производството на мечове се е изисквала сериозна квалификация, различна от тази на други железни предмети. От днешните български земи за разглеждания период все още липсват археологически свидетелства за това. Локализиран са отделни ковашки работилници, металургични и металообработващи центрове. Установено е и производството на железни предмети в българските територии през Ранното средновековие, но конкретно изработка на остриета на мечове или на саби в тези центрове и ковашки работилници не е регистрирана. За това свидетелства, както липсата на бракувана продукция или заготовки на клинове на прободно-сечащи оръжия, така и особено ограниченият брой на „домашни“ находки на този тип въоръжение за близък бой.

Необходимо е да се спомене за проблем, свързан с възможността отделните съставни части на един меч да са асинхронни по време на производство и с различен произход. Това води до затруднения с правилната датировка и определянето на произхода на съответния меч. Често при върха на острието, заострените стоманени части, се чупят, тъй като са по-тънки и крехки. Това налага евентуалната смяна на клина. В някои случаи по-ранни предпазители се демонтират от повредени мечове и се използват вторично към асинхронни на тях ръкохватки и остриета. По-стари предпазители много често се оказват част от мечове с по-нови клинове, заменени след ухабяването на старите. Именно поради тази причина невинаги може да се гарантира, че съставните елементи на един меч са синхронни по време на изработка и че са изработени в една и съща специализирана ковашка работилница. Всичко това води до необходимостта, понякога, отделните части на конкретен екземпляр да се разглеждат поотделно като датировка и стил на изработка, а не като едно цяло оръжие, изработено от един майстор в определено ковашко ателие, в точно определен географски район.

III.2. Особени единични находки: Мечът от некропола при Карасура – Калето и „хибридният“ меч-сабя от фонда на РИМ-Русе

Необходимостта да се обособят двете находки в отделен раздел е продиктувана от факта, че те не спадат нито към ранносредновековното въоръжение със северноевропейски или блискоизточен произход, нито към западноевропейските

средновековни оръжия, открити в днешните български територии. Двете хладни оръжия нямат нищо общо помежду си, освен това, че са датирани най-общо в периода VI–VII век и това, че всяко едно от тях е изключение от общия арсенал на известното ранносредновековно въоръжение за близък бой от днешните българските земи. Дали поради местонамирането си (оръжието от Карасура – Калето – единственият известен до този момент ранносредновековен двуостър меч, открит в добре документиран гробен контекст в днешните български земи), или поради особените морфологични характеристики (образецът от РИМ-Русе), тези две оръжия са представени отделно от останалите находки, които са тема на настоящото изследване.

Мечът от Карасура – Калето е своеобразно изключение за находките от български земи, тъй като е намерен в затворен археологически контекст. Повечето „домашни“ образци на оръжия до този момент са случайни находки. Намирането на находката в гробен контекст и цялостната археологическа ситуация дават възможност за определяне на *terminus ante quem* на използване: в случая втората половина на VI–началото на VII век, според общата датировка на некропола. Вероятно населението, оставило некропола няма утвърдени християнски норми на погребване, съпровожда мъртвите с лични вещи и дарове (според данните и от другите гробове). Регистрирани са и някои специфични белези като групиране на гробовете в редици, с устойчиво отклонение на юг; присъствието на въоръжение, воинско и конско снаряжение, както и на други находки като гробен инвентар. Те дават известни основания да се предположи особен военизиран статут на невизантийско население, използвало некропола. Подредждането на гробовете в редици напомня на некрополите от кръга „Reihengräber“ от Централна Европа и Западните Балкани, и обвързвани с германско по произход население. Некрополът южно от Стара планина (на важен кръстопът), с подобни на този кръг погребални характеристики, навежда на мисълта, че става въпрос за присъствието на военизирани федерати на Империята. В случая е важно регистрирането на чуждо по произход население във вътрешността на византийските територии, а не на лимеса. Вероятно определящото е, че Карасура се намира на много важен и стратегически кръстопът на основни пътни артерии към Адрианопол – Константинопол, към крайбрежието на Черно море, както и към старопланинските проходи.

Другата находка, на която е обърнато внимание в този раздел, е един не особено популярен вид оръжие, а именно „хибридният“ меч-сабя във фонда на РИМ-Русе. Той представлява своеобразно изключение сред находките на ранносредновековни хладни оръжия от днешните български земи поради морфологичните си характеристики. Съчетава в себе си особеностите на меча и на сабята, поради което е определен като „хибридно оръжие“. Острието му е двустранно заточено, което е характерно за мечовете, но същевременно е и леко извито в последната третина към върха – особеност, характерна за сабите. Както повечето хладни клинови оръжия, това също е случайна находка.

Производството на тези „хибридни“ хладни оръжия е сравнително кратко. Вероятно поради недотам успешния опит да се съчетаят качествата на меча и сабята в едно цяло.

III.3. Мечове с блискоизточен и византийски произход в българските земи

Тази част е посветена на анализ и интерпретация на археологическите находки на мечове и техни конструктивни и допълнителни елементи. Въз основа на паралели и сведения от художествени и писмени извори, представените образци на въоръжението са погледнати през призмата на арабското (блискоизточното) военно дело. То без съмнение е оказало влияние и върху развитието на византийското военно изкуство. Източната римска империя е мултикултурна. В нея са преплетени многобройни културни явления и традиции на обширни територии в Източна Европа и Азия. Поради това може да се очаква наличието на елементи на въоръжението, характерни за територии, отдалечени на значително разстояние от Балканите и да свържем тяхното попадане в земите на Първото българско царство с прякото влияние на Византия. Обстойно е обърнато внимание на блискоизточните наративи, в които се споменава за развитието на оръжейни центрове в Близкия изток през периода на ранния халифат – VII–VIII век. Голямото сходство в конструктивно отношение на ранносредновековните прободно-сечащи оръжия и техни конструктивни елементи от Балканите и Средна Европа, с образци от Близкия изток дава основание да се предположи, че те са произведени под блискоизточно влияние и вероятно са производна част от военното дело на Близкия изток. Друг вариант е да са внесени от Мала Азия по търговски и военен път или като дарове.

Данните от писмените извори и откритите артефакти ни дават сведения, че през периода на ранния халифат, при управлението на Умаядите, едно от основните оръжия за близък бой на арабите е бил двуострият меч, а не сабята, както някои изследователи предполагат. Едностранно заточеното извито острие, с извита по посока на режещата част ръкохватка е характерно оръжие за централноазиатските конни войски. Ранносредновековните релефи, скулптори и изображения върху монети от Близкия Изток представят арабите именно с двуостри мечове. Пример за това са паметниците на изобразителното изкуство от VIII век, представящи арабските халифи, държащи мечове.

През периода на ранния халифат VII–VIII век са функционирали няколко центъра за производство. Анонимна арабска хроника дава информация за производството на т.нар „Mashrafiya“ – мечове, за които се предполага, че са изработвани в град Mu'tah, близо до Мъртво море.

Друг център за производство на оръжия е бил град Медина. За него споменава биографът на Muḥammad – ibn Ishāq (704 - 767 г. сл. Хр.), според когото, еврейското племе „кайнука“ е произвеждало и е притежавало големи складове за мечове именно в Медина.

В южните части на Арабския полуостров се е развивал още един голям производствен център – Йемен. Там още от предислямския период (т.нар. „Jahiliyyah“) има данни за производството на оръжия, чиито изключителни качества са споменавани и възпявани от арабските поети и певци.

Други два големи центъра за изработка на мечове в Близкия Изток, според Al-Kindī, били градовете Басра и Куфа. Оръжията, произведени там били ценени много поради здравината на стоманата.

Важно е да се спомене, че именно бронзова матрица с куфически надпис за производство на арабски монети е открита в яма във Вътрешния град на Плиска, при т.нар. „дървено укрепление“, заедно с други предмети, включително предпазител на меч с много специфична блискоизточна форма. Това дава основание да се допусне присъствието на арабски наемници в земите на Долен Дунав на военна служба при византийския император. Намирането на матрица с куфически надпис в Плиска предполага контакт с блискоизточно население, вероятно от областта около Куфа.

Al-Kindī споменава, че и в Хорасан (Североизточен Иран), също е било развито производството на мечове. Арабският хронист дава сведения и за други производствени центрове на оръжие и в частност на мечове през Ранното средновековие, като споменава Дамаск, Египет, „Рума“ (Византия), Шри Ланка, Индия, а също така Кеда и Малайзия.

Според сведенията на Al-Biruni (973 – 1050 г. сл. Хр.) град Херат (Западен Афганистан) е бил известен с производството на висококачествена стомана, от която били произвеждани висок клас изделия. В западната част на Арабския халифат като голям производствен център на мечове, други видове оръжие и снаряжение, се е отличавал град Толедо (Испания).

Сабята навлиза във въоръжението на Арабския халифат като оръжие за близък бой от тюркската наемна лека конница от Централна Азия, която е и личната гвардия на абасидските халифи. Тюркският корпус е бил създаден от халиф al-Mu‘taṣim bi’l-lāh (218 – 227 АН / 833 – 842 г. сл. Хр.). Оттогава започнало и постепенното навлизане на този тип оръжие във военните традиции на Халифата. Двуострият меч се запазва като основно оръжие за близък бой в арабската военна традиция до управлението на абасидския халиф al-Mutawakkil ‘Alā ‘l-lāh (232 – 247 АН / 847 – 861 г. сл. Хр.). Той извършва военна реформа и го заменя със саби. Оттогава мечът започва да придобива основно церемониални и ритуални функции, като арабите обвързват неговия символизъм пряко с Пророка и завоевателните му походи в Близкия Изток. По-късно, при управлението на халиф Nūr ad-Dīn (541 – 569 АН / 1146 – 1174 г. сл. Хр.), отново е извършена реформа и двуострото оръжие е върнато на въоръжение при арабите.

Част от находките на ранносредновековни мечове, открити в днешните български земи и в Долнодунавския басейн, са определени като „византийски”. Поради това е необходимо да се обърне внимание на този тип оръжия. Терминът „византийски тип” до голяма степен е доста условен. Първи опит за съставяне на типология на т.нар. „византийски мечове“ прави А. Hoffmeyer. Изследователката се базира единствено на изображения от „Мадридския ръкопис“ на Йоан Скилица. Във Византия попадат мечове от различни части на Европа (от териториите на Франкската империя, Скандинавия и Централна Европа) и Азия (от Индия, Арабия и целия Близък Изток). Това е така поради привличането на голям брой наемни войскове контингенти от араби, перси, арменци, иверийци, нормани, маджари, печенег и др., които пристигат с характерни за техните военни традиции оръжия. Също така попадането на различни по произход оръжия във Византия би могло да се обясни и с търговските контакти на Империята с тези народи.

Различните типове мечове и техните конструктивни особености предполагат различни фехтовални прийоми при близък бой. Вероятно византийското военно дело е усвоило и част от чуждите военни традиции на своите противници с цел да им противостои ефективно. Мнението на Т. Kolias е, че изготвянето на типология и хронология на т.нар. „византийски мечове” е ако не невъзможна, то изключително трудна задача.

Като специфичен тип „византийски мечове“ са отделени находките от кръга „Aradac-Kölked-Korinth”. Те са приемани за едни от най-ранните „византийски” образци. В основата е екземплярът от воински гроб в Коринт, публикуван от Gladys Weinberg.

Една група мечове и конструктивни елементи от земите на Долен Дунав, вероятно са част от блискоизточната и византийска военна традиция.

Сред публикуваните цялостно запазени оръжия са мечът от Островския вал при с. Галово, трите образца от с. Коркина (общ. Дупница), оръжието от Călărași (Румъния) и от колекция „Ватев” с инв. № 794.

Този тип мечове се отличават със сравнително широки остриета, върху които липсва жлеб. Тези морфологични особености кореспондират с описанието на арабския хронист Al-Kindi за т. нар. „Рума” мечове – „...отличават се със стройните си пропорции на клина, върху който липсва жлеб”.

Тези ранносредновековни хладни клинови оръжия и някои самостоятелно открити конструктивни елементи (накрайници на ръкохватки и предпазители) в Долнодунавските територии намират паралели, както с находки от Близкия Изток, така и с образци от Централна и Източна Европа. Разпространението им в европейските територии се обяснява с прякото военно и търговско влияние на Византия.

Към самостоятелно откритите конструктивни елементи на мечове с блискоизточен и византийски произход в Долнодунавските територии се отнасят шест накрайника на ръкохватки от: о. Răscuul lui Soare (Румуния), Абритус (Разград), Плиска, Дръстър и два образца от Колекция „Втеви”. Известни са

четири предпазителя на този тип мечове от: о. Răscuiul lui Soare, Североизточна България и два образца от Плиска. Накрайник на ножница от Хасковските минерални бани вероятно също е част от византийските изделия.

Представените в този раздел мечове и техни конструктивни елементи от централно и източноевропейските земи, имащи паралели с находки от Близкия Изток, дават основание да се търсят различни интерпретации за попадането им на Стария континент. Възможностите за интерпретиране са: присъствието на арабски контингенти, наети от византийския император; търговски обмен на оръжие с блискоизточните територии; военна плячка или дар. Каквато и да е причината, неоспорим факт е, че блискоизточните мечове са били предпочитано оръжие за близък бой поради изключителните им качества и ефективност.

III.4. Мечове със северноевропейски произход в българските земи

В европейската история периодът от началото на IX век до средата на XI век е известен като „викингски“. Това е времето, когато скандинавските племена започват своите военни походи от земите на днешна Норвегия, Швеция, Финландия и северозападните части на Русия към Западна, Централна и Югоизточна Европа. За основен център на варягите е определен остров Gotland в Балтийско море (Южна Швеция). Именно оттам започвал, описаният в съчинението на Константин Багренородни (913–959) „De Administrando Imperio“, „варяжки път“ към Константинопол (Miklagard – скандинавското наименование на града). Той се е превърнал в основна търговска пътна артерия за обмен на стоки между Византия и Скандинавия. Преминавал по реките, намиращи се днес в Западна Русия и завършвал при устието на р. Днепър. От Северното Черноморие, варягите продължавали към Делтата на Дунав и оттам по море достигали до Месембрия. До византийската столица били изпращани само високопоставени във варяжкото общество пратеници, основно с търговски цели.

През втората половина на X век, след консолидацията на племената в Южна Русия и възникването на Киевска Рус, Балканите стават обект на набези основно от страна на т.нар. „източни нормани“ или известни още като варяги. Става въпрос за походите на киевския княз Светослав в периода 968–971 година към българските земи и Константинопол при управлението на византийския император Йоан Цимисхи (969–976). Малко след покръстването на Киевска Рус през 988 година, император Василий II (976–1025) наема около 6000 варяги за своя лична гвардия и по този начин създава т.нар. „варяжки корпус“, отговарящ лично за охраната на василевса.

Попадането на северноевропейски находки на въоръжение на Балканите варира от документираното присъствие на добре въоръжени варяги и военни контингенти от Севера, до търговски отношения между варягите и Византия, които също са добре засвидетелствани във византийските писмени извори.

Присъствието на варяги в българските територии е засвидетелствано основно по находки, свързани с елементи на военния костюм (снаряжение) и въоръжение. В тази връзка е особено важно развитието на т.нар „нордически художествени стилове“ („Oseberg”, „Borre”, „Jellinge”, „Mammen” и „Ringerike”), чиито следи най-ясно се проследяват в орнаментацията на накрайници на ръкохватки, предпазители и ножници на мечове.

Украсата върху голяма част от елементите на въоръжението със северноевропейски произход, представя мотиви от скандинавската митология.

Разглеждането на находките на въоръжение за близък бой със скандинавски произход в българските земи е от особено значение за проучването на ранносредновековното военно дело на Долен Дунав. Това са основно оръжията и техни конструктивни елементи, намерени южно от Дунав и датирани в периода IX–XI век.

Характерът на находките (в повечето случаи са случайни или извън обект и среда ?) не дава възможност да се конкретизира тяхната датировка. Освен с походите на Светослав, те биха могли да се обвържат със сформирания към края на X век варяжки корпус или с похода на норвежкия пълководец Харалд Хардрада-Суровия през 40-те години на XI век, в качеството си на византийски съюзник, срещу въстанието на Петър Делян в района между Белград и Ниш.

Не бива да се изключва и възможността, причината за разпространението на находки със северноевропейски произход южно от Дунав да е и в резултат на търговския обмен между Византия, Първото българско царство и варягите.

Сред находките на цялостно или частично запазени хладни клинови оръжия със северноевропейски произход в Долнодунавските земи могат да се посочат двуострите мечове от: Опака (общ. Попово), околностите на Сливен, Albești (Румъния; с надпис „Ulfberht”), два образца от Северна Добруджа, с. Кладница и Градешница.

Към самостоятелно откритите конструктивни елементи на мечове със северен произход се отнасят три накрайника на ръкохватки намерени съответно на о. Răscium lui Soare, в средновековния пласт в крепостта Акве Калиде – Терма при Бургаските Минерални бани (непубликуван) и един образец от Североизточна България с неизвестно местонамиране.

В Северна и Североизточна България са намерени и петнадесет бронзови накрайника на ножници със северноевропейски произход.

Този тип ранносредновековни хладни клинови оръжия намират множество паралели в Северна, Западна и Източна Европа, датирани в периода IX–XI век.

Поради факта, че находките на елементи на въоръжението са открити в сравнително малко количество и на органичена територия, извън ясен археологически контекст, не позволява да се правят конкретни заключения относно това как са попаднали в земите южно от Дунав. Възможно е това да е станало както по търговски, така и по военен път. Не бива да се изключва и възможността, част от елементите на тези оръжия да са евентуално местна изработка.

III.5. Западноевропейски мечове в днешните български земи

Разгледаните в този раздел оръжия се отнасят към горната хронологическа граница на настоящото изследване – XI–XII век. Това са цялостно запазеният меч от с. Говежда (обл. Монтана), два образца от Пернишката крепост „Кракра” и два самостоятелно намерени предпазителя от Дръстър и с. Хърсово.

Особен интерес представлява единият от двата меча от Пернишката крепост, върху чието острие е инкрустиран латински надпис. В научните среди съществуват разногласия относно датировката му свързани с разчитането на надписа. Според морфологичните особености и надписа, мечът намира паралели с клиновете на западноевропейските мечове от XII век. Пластината при основата на клина на оръжието от Перник, обаче, отразява и източносредиземноморско – византийско влияние в изработката му. Най-вероятно става дума не за „византийски” меч, а за оръжие, чието острие е със западноевропейски произход, към което е бил прикрепен предпазител, оформен съобразно местната византийска военна мода.

Оръжията разгледани в този раздел са много характерни за западноевропейското въоръжение през XI–XII/XIII век. Те се характеризират с прави и дълги остриета, завършващи с добре заострен връх. При всички тях има добре оформен жлеб. Предпазителите им са със значително издължени рамене. Това дава основание да се предполага, че те са попаднали в българските земи вероятно в периода на Кръстоносните походи, по време на преминаването през Балканите на западните рицари. Не бива да се изключват и други възможности за попадането им тук – например военна плячка, дар или търговски обмен.

Глава IV. Саби и едноостри мечове

IV.1. Произход, развитие, конструктивни особености и технология на изработка

За първи път сабята се появява в Централна Азия като основно оръжие за близък бой на средноазиатските конни войски през VI–VII век. Разпространението на този тип оръжие се проследява на изток от Алтай и Южен Сибир до Унгария и Чехия на запад. Предполага се, че те са пренесени в Европа от хазари, авари, маджари, печенеги и други степни, конни народи. Има данни за наличието на саби през този период и в Далечния Изток. Най-ранните находки са от т.нар. „императорски гробове“ в Pei-chueushan, Китай.

Към най-ранните саби се отнасят и образците от Япония, известни като „kogarasumaru“, датирани в VIII век. Остриетата им са изработени от висококачествена стомана.

Тези саби са, до голяма степен, аналогични на находките от Алтай и Сибир. Поради факта, че сабята по своята същност е оръжие на леката и маневрена конница, разпространението ѝ се свързва с военните походи на азиатските степни номади. Чрез тях този тип оръжие навлиза в различни райони. Пример за това е гроб от Кобан в Северен Кавказ, в който е открита сабя заедно с умаядски и абасидски монети от средата на VIII век. Това дава основание да се предполага, че този тип оръжие вече е било познато и на арабите. Известно е, че през 30-те години на VIII век, именно в териториите на Закавказието, арабските войски на Умаядите нахлуват в земите на хазарите. Тогава започва т.нар. Втора арабо-хазарска война. Възможно е част от елементите на въоръжението от този район да индикират военното присъствие на араби или по-скоро на тюркски наемници в арабската войска. Присъствието на арабски монети би могло да се обясни със заплащането на войската. Попадането на саби в блискоизточните земи се свързва главно с тюркски наемници.

Известни са две основни версии за произхода на сабята. Първата е, че произхожда от азиатски номади-конници, които въвеждат оръжието в Източна Европа от Азия по време на разселението си. Втората хипотеза е, че този тип хладни оръжия са с местен източноевропейски произход и представляват еволюирала форма на късносарматския меч.

Произходът на сабята е пряко свързан с тактиката на маневрения бой на номадската конница и би следвало да се разглежда като различен тип оръжие, дело на различни военни традиции, а не като развита форма на меча.

Този тип оръжие се появява с развитието на конната езда и свързаните с нея бойни тактики. Доказателството за това е фактът, че почти винаги в гробовете, сабите са в комбинация с шпори, стремена и конска сбруя. След анализ на гробните комплекси от Източна Европа се установява, че почти във всички случаи оръжието е положено до лявото или до дясното рамо, а върхът на острието достига до бедрената кост. Вероятно това свидетелства, че сабята се е

носила през рамо като е била прикачена към ремък чрез специални скоби за окачване, разположени в горната част на ножницата ѝ.

Думата „сабя“ не е славянска, както считат някои изследователи. Свързва се с египетската форма „safet“, арамейската „сайра“ или от арабската дума за меч и сабя „sayf“. Разпространението ѝ е от изток на запад. В немския език е известна като „säbel“.

Сабите се отличават с едностранно заточено, извито острие, завършващо с двуостър връх. Между върха и основната част на острието е изработена специфична издатина т.нар. „елман“, който отделя едноострата от двуострата част и допринася за по-големи поражения върху противника. Той увеличава тежестта на оръжието, което от своя страна засилва и самия удар. Ръкохватката на сабята при по-ранните находки е сравнително права, но впоследствие извивката по посока на режещата част на острието се увеличава. Извитата ръкохватка и острие позволява нанасянето на удар с кръгов характер, за разлика от удара с меч, който обикновено е с вертикална траектория. Значително по-лекото острие от това на меча позволява чрез сабята да се нанасят по-маневрени и прецизни удари. Повечето изследователи са на мнение, че сабята е предназначена основно за нанасянето на режещо-сечащи удари, но двуострият връх на клина предполага чрез него да се нанасят и прободни удари. Това важи особено за по-ранните образци от VIII–IX век, чието острие е почти право.

Ранносредновековните саби от Източна Европа често се бъркат с едноострите мечове поради по-късите размери на клина и по-малката му извивка. Основната и значителна разлика между ранните саби и едноострите мечове е в ръкохватката. При сабите тя е наклонена по посока на заточената част на острието, позволяващо свиването на ръката не само в лакътя, но и в китката. Това дава възможност за нанасянето на силен, режещо-сечащ, кръгов удар, докато при едноострите мечове ръкохватката е права, в една ос с острието.

Конструктивна особеност на сабите е ефесът (накрайникът на ръкохватката). Той е значително по-крехък и лек от накрайника на ръкохватката на мечовете. Ефесът им не може да изпълнява функциите на балансиращ елемент, каквото е предназначението на накрайника при мечовете. Тази съставна част обикновено представлява кух железен цилиндър. От X век се появяват накрайниците на ръкохватки на саби с плоско-цилиндрична форма. Паралелно с този тип, докъм XI век се разпространяват и накрайниците с крушовидна форма, известни сред въоръжените на алани и маджари.

Предпазителят на сабите търпи най-голяма изменчивост във времето, като обикновено раменете му завършват с овално оформени краища. Образците с прави рамене, завършващи с кръгли краища са определяни като типични за т.нар. „аварски саби“, при които липсва елман при острието. Тяхното разпространение е основно в периода IX–XI век – на изток от р. Волга до Унгария на запад. След XI век те почти не се срещат. В периода XI–XIII век се разпространяват един друг тип предпазител на саби, които се характеризират с ромбовидно разширение в средата. Териториалното им разпространение е от

Новгород до Цимлянското градище. Основната им концентация е в земите на Среден Днепър. Краищата им са оформени като щитообразни разширения. Те се прикрепят много по-добре към ръкохватката на сабята и плътно покриват устието на ножницата ѝ.

Технологията на изработка на ранносредновековните саби е сложна и се различава от тази на мечовете. Те са изработени от един и същ метал, но с различни качества и произход. Ако бяха изработени по една и съща технология, от метал с идентични качества, сабята нямаше да има никакви шансове срещу масивния меч при сблъсък. Значително по-леката сабя позволява много по-голяма маневреност при нанасянето на удари, отколкото с меч. Разбира се, всяко от тези два вида оръжие за близък бой има своите качества и предимства в определени ситуации. Също така не бива да се пренебрегва фактът, че мечът и сабята са дело на различни военни традиции.

Съществува мнение, че произходът на сабята е на полуостров Индустан. Според писмени източници индийските стоманени мечове били толкова здрави, че натрошавали камъни без проблем. Смята се, че най-добрата суровина за изработка на остриета на саби е древната индийска железовъглеродна сплав. След началото на IV век в Индия започва да се произвежда т.нар. „уку-ууц“ (телангана) стомана.

За иморт на „индийска стомана“ във Византия има сведения от „Digestae“ в „Corpus Iuris Civilis“ на император Юстиниан I. Там се споменава, че в Константинопол се внася „индийско желязо, което не ръждява“. Търговският път на „индийската стомана“ от Индия към Византия е започвал от областта Magadha. Оттам, по долината на река Кабул е преминавал през Taxila и Purushapura, след което навлизал в територията на Партия и достигал до Средиземно море. Търговският маршрут на „индийската стомана“ се разклонявал в земите на партите. Единият път бил с крайна точка Константинопол, а другият продължавал по поречието на река Аму-Даря и достигал до Каспийско море, като преминавал през Кавказ, южноруските и северночерноморските степи. Това от своя страна дава основание да се предполага засилен търговски обмен със суровината, между индийските търговци и племената в Източна Европа през Късната античност и Ранното средновековие.

Микроструктурният анализ на остриета на саби, извършен от J. Verhoeven, дава информация за това, че в отделните части имат различна твърдост. Това означава, че всяка част от клина е обработвана по различен начин. Режещият ръб, незаточената част и върхът на острието са закалявани при три отделни режима, тъй като времето за охлаждане и загряване на метала оказват съществено влияние върху качествата на клина. Регистрира се и различно количество въглерод в отделните части на острието, което е свидетелство за различната твърдост, ковкост и еластичност на всяка една от тях. Различните режими на закаляване на клина предполагат образуването на разнородна микроструктура.

Тук е важно да се отбележи, че към този момент няма сигурни данни за състава и качеството на метала, от който са изработени находките на ранносредновековни саби от Долнодунавските територии, тъй като не е извършван металографски анализ.

Във връзка с изследването на едноострите мечове е необходимо да се спомене мнението на някои изследователи, които предполагат, че те представляват преходна форма от меч към сабя. Едноострите мечове са различен тип хладно оръжие, свързано с различни военни тактики и фехтовални прийоми. Предполага се, че този тип оръжие, известно още и с унгарското си наименование „палаш“ („palas“), е било привнесено в Европа от степната лека кавалерия на авари и прабългари.

Вероятно едноострите мечове във вида им познат на Балканите и като цяло в Югоизточна Европа през Ранното средновековие са част от военното дело и придвижването на степните племена от изток към запад до пределите на Византия, южноруските степи и Долнодунавския басейн в периода V–VII век.

Има данни за производството на едноостри мечове – т.нар. „*παράμυριον*“ във Византия. В новела 85, глава IV, на император Юстиниан I се споменава, че в императорските ергастерии са се изработвали еднолезвийни мечове, което е основание да се предполага, че една немалка част от тях биха могли да се свържат и с византийското военно дело. От друга страна византийските стратегии прибегват до заимстване и имитиране на форми оръжия от своите противници с цел да им противостоят ефективно.

IV.2. Ранносредновековни саби и едноостри мечове в днешните български земи

Част от откритите саби южно от Дунав са от гробове, за разлика от „домашните“ находки на мечове (с изключение на мечът от Карасура-Калето). Това помага за определянето на *terminus ante quem* на употребата на тези оръжия. За изследването на различните типове саби от земите на Долнодунавския басейн, в определена степен спомага типологията на Кирпичников, отнасяща се до оръжията от руските земи. Тя се основава на формалното развитие на предпазителите и крайници на ръкохватките. Също така, особено важна е и типологията на В. Йотов, базирана също на развитието на формите на тези елементи при ранносредновековните саби в българските земи.

Южно от Долен Дунав са намерени и няколко едноостри меча. От тях всички са случайни находки. Това са образците от Врачанско (сега е в НИМ-София с инв. № 44206), Ришки проход и Царичин град (Юстиниана Прима), датирани в периода VI/VII–VIII век.

Оръжието от Врачанско се отличава с P-образните скоби за окачване. Подобни скоби за портупейни ремъци са известни от Кавказ на изток до Апенините на

запад, като концентрация се забелязва в южноруските степи и Северното Черноморие. Тези скоби се датират в края на VI – началото на VII век. Те са част основно от елементите за окачване на кавалерийските едноостри хладни оръжия. Паралели на скобите има и при повечето находки от аварски гробове, датирани в периода края на VI – началото на VII век (т. е. от времето на Първия хаганат). Най-многобройни са аналозите от днешната унгарска територия. Те са от некрополи, датирани в края на VI – началото на VII век. Освен оръжия, те съдържат многоброен и изразителен инвентар, което има съществено значение за охарактеризиране общата среда на разпространение на оръжията.

Сходни морфологични характеристики с острието на едноострия меч от Врачанско има образецът от района на Ришкия проход. Клинът е прав и едностранно заточен със скосен връх, а ръкохватката му е в една ос с него.

Аналогичен едноостър меч, датиран в първата половина на VII век, е открит в катакомба № 39 от некропола Мокрая Балка (Кисловодска котловина, Централно Предкавказие). Оръжието от Ришкия проход намира паралели и с трите едноостри меча от Вознесенка (на левия бряг на Днепър). Подобен е открит и в гроб № 45 от аварския некропол Csoka в Унгария, датиран 650 - 670 г. сл. Хр. Едноостри мечове с подобни конструктивни особености са известни и в други гробни комплекси от Унгария.

Една от най-големите концентрации на едноостри оръжия в Европа са в Карпатския басейн. Според някои изследователи, те се отнасят към „ранноаварския период“ VI–VII век.

А. Комар предполага, че прототипи на оръжието от Ришкия проход са източнотуркестанските мечове със и без халковиден завършек на ръкохватката, чиито предпазители са със сферични, сърцевидни или ромбовидни краища. Подобни едноостри екземпляри са известни в Далечния Изток (Китай, Япония, Корея), датирани в VI–VII век. Познати са и изображения на тези оръжия от согдийската живопис от края на VII–VIII век.

Характерът на едноострия меч от Ришкия проход, от своя страна затруднява точното датироване и евентуално обвързване с етнос или племе. Една от възможните хипотези е неговата изработка да се свърже с „византийското военно дело“, заимствало типа от аварите. Друга възможност е да се свърже с появата на прабългари по Долен Дунав. Голямото морфологично сходство с меча от Мокрая Балка навежда на мисълта, че е по-вероятно оръжието от Ришкия проход да е с източноевропейски (степен) произход.

Отсъствието на каквито и да е било данни за археологически контекст на находката от старопланинския проход не позволява интерпретации за начина, по който оръжието е попаднало в българските земи. Различни хипотези са базирани единствено на паралели и сведения от писмените извори.

Паралел е известен и в днешна Сърбия, в криптата на църквата в Царичин град (Юстиниана Прима). Едноострият меч е датиран в началото на VII век. Острието му е открито огънато на три (вероятно ритуално). Някои изследователи предполагат, че този образец е изработен според „византийската военна

традиция”. Подобни оръжия са разпространени в източните владения на Византия – Коринт, Сарди, Мамила и т.н. „Ритуално огънати“ хладни оръжия за близък бой се откриват масово във воинските гробове от територията на Украйна и Русия. В днешните български земи, меч с аналогично огънато острие е открит при с. Соколаре, област Враца, заедно с други метални находки, но извън археологическа среда. Той е датиран по-рано, в периода края на V–VI век.

Практиката свързана с огъване на остриетата на мечовете има голяма устойчивост в хронологически аспект. Тя се проследява назад във времето още от Античността и вероятно е обвързана с ритуал на унищожаване на оръжието, така че то да не може да бъде използвано повече, както „тук”, така и „отвъд”. Регистрира се и голямо териториално разпространение на огънати хладни оръжия, като такива се откриват на обширни територии от източноевропейските степи на изток, Скандинавия на север, Централна Европа и Балканите на запад. Практиката с огъването на остриетата на прободно-сечащите оръжия масово се проследява в периода на Великото преселение на народите. Вероятно е пряко обвързан с вярванията и обичаите на езическите племена.

За разлика от едноострите мечове, някои от находките на ранносредновековни саби в земите на Долен Дунав са в гробен контекст. Пример за това са образците от гроб под могила № 4 при Кабиюк и от гроб № 27 в некропола Нови Пазар.

Случайна находка на сабя от българските земи представлява „домашен” паралел на сабите от Кабиюк и Нови Пазар. Това е оръжието от местността „Фисека”, в околностите на с. Черенча, обл. Шумен.

Паралели на този тип ранносредновековни хладни клинови оръжия се откриват и в гробове на днешната територията на Румъния, какъвто е примерът със сабите от Băneasa (Galați) и Platonești (Ialomița).

Аналози на сабите от гробовете при Кабиюк и Нови Пазар са известни и от гробни комплекси в Украйна и Русия, датирани VIII–IX век. Пример за това са оръжията от гроб № 6 и гроб № 28 от Больше-Тиганский некропол, намиращ се в Алексеевски район, Русия.

Трябва да се отбележи също, че според морфологичните особености – форма на острието и ръкохватката, втулката върху клина, ромбовидния предпазител и металния накрайник на ръкохватката, оръжието от Кабиюк и това от Черенча намират преки аналогии със саби от некрополи – част от Салотово-Маяцката култура. Пример за такива са образците от катакомба № 22 на Салтовския некропол, от гробове № 99 и № 103 на Борисовския некропол и от с. Тополи. Също така тези две саби намират паралели с подобни оръжия от гробни комплекси по Среден Дунав – сабите от некропола Ozoga-Totipusta (Унгария) и от гроб № 175 в некропола Želovce (Словакия), датирани в ранния средноаварски период (620 – 680 г. сл. Хр.).

Заслужават внимание няколко други ранносредновековни, прободно-сечащи оръжия за близък бой от българските земи. Те са определени като саби, но морфологичните им особености (право острие и ръкохватка в една ос с него) дават възможност да се разгледат и като едноостри мечове. Това са оръжията от

Дулово, Североизточна България с неизвестно местонамиране и Нова бяла река (Шуменско). Те са датирани в периода VII/VIII–IX век.

Особено интересно е оръжието, открито в околностите на с. Нова бяла река. То е определено като сабя, но морфологичните му характеристики го определят в някаква степен като „хибридно” оръжие – между меч и сабя, подобно на това от РИМ-Русе. Острието се отличава с по-голямата си ширина и с двустранния жлеб в тилната си част. То завършва с двустранно заточен връх. Има лека конкавност във формата на клина, която го оприличава на други подобни оръжия с „вътрешен режещ ръб”. Морфологичните особености на „хибридното” оръжие от с. Нова бяла река подсказват, че с него е възможно да се нанасят както режещо-сечащи, така и прободни удари.

Някои изследователи предполагат, че част от тези ранносредновековни едноостри прободно-сечащи оръжия, от Югоизточна Европа са дело на византийското оръжейно производство и са елемент от византийската военна култура. След нашествията на хуни, авари и други източни, степни народи в териториите на Византия, византийските стратегии прибегват до обновяване на военната тактика, с цел ефективно да се противопоставят на набезите откъм източните граници. Това е ясно от писмените сведения във византийските военни трактати от периода VI–X век и особено в „Стратегикон” на Псевдомаврикий. Развитието на византийската конна войска търпи прогрес, а ромеите все повече прибегват до военните достижения на своите противници. Освен в новелите на император Юстиниан I, за „*λαραμίριον*”, често се споменава и във военния трактат „Тактика” на император Лъв VI. Там е описано, че подобни едноостри „византийски” мечове са носени на пояския ремък и са висели надолу към бедрото. Предполага се, че производството на този тип оръжие във Византия е започнало под влиянието на източните степни племена, постоянно нахлуващи през граничните райони на империята в периода на Късната античност и Ранно средновековие, а и след това.

Важни за настоящото изследване са саби с предпазители тип 2А по типологията на В. Йотов. За този тип конструктивни елементи би могло да се предположи местно производство поради факта, че част от тях са намерени в сборни находки, а два от образците са открити в жилищно производствен квартал до северната стена на каменната крепост на Плиска. Той е функционирал в периода края на X–началото на XI век. Д. Рабовянов отбелязва, че характерът на тези находки ги определя като скрап или повредени конструктивни елементи на саби. Това дава основания да се предполага местно производство на тези елементи в първата българска столица. До момента са известни общо девет предпазителя от този тип, намерени в Северна и Североизточна България.

В. Йотов определя този тип саби като „български” и свързва концентрацията им в Североизточна България с прабългарите от т.нар. „втора вълна” на заселване от IX век след отслабването на мощта на Хазарския хаганат. Тези оръжия са известни в научната литература и с техническия термин „групата Разград”. Към цялостно и частично запазените саби от този тип се отнасят образците от:

ранносредновековно селище над късноантичния Абритус, Червен бряг, Търговище, Североизточна България с неизвестно местонамиране, Батово, Плиска, две саби от района на Шумен и от колекция „Ватеви“.

Засега няма данни за производство на хладни клинови оръжия в днешните български земи. Сравнително големият брой на предпазители от тип 2А е основание за предположение за тяхното местно производство. За това свидетелстват и откритите в център за обработка на цветни метали във Вътрешния град на Плиска бракувани изделия.

Липсата на голям брой гробни находки на ранносредновековни хладни клинови оръжия в земите на Долен Дунав би могла да се обясни с общественото отношение към този вид въоръжение и нежеланието то да бъде причислено към гробните дарове. Това е било продиктувано вероятно от скъпата и сложна изработка на тези оръжия, които биха могли да бъдат използвани значително по-продължителен период от време в сравнение с друг вид елементи на въоръжението. В контраст с това, броят на „случайно“ намерените саби в Долнодунавския басейн не е за подценяване. Същото се отнася и за земите на Централна Европа и северночерноморските степи.

В периода от края на IX–XI век в земите на Долен Дунав се разпространяват т.нар. „унгарски тип“ саби. Те са характерни за въоръжението на маджарите от времето на пребиваването им в южните руски степи и придвижването им към земите на Среден Дунав през IX–X век. Не бива да се изключва и възможността тези саби да са били част от въоръжението на други къснономадски племена.

В съветската археологическа литература се поставя под съмнение употребата на този тип саби единствено от маджарите. Н. Мерперт категорично отхвърля идеята, че „унгарският тип“ са използвани само и единствено от маджарите. Самата идея, че даден вид оръжия или конкретно саби, принадлежат единствено на точно определена етническа група и, че наличието им трябва да подсказва присъствието именно на тази група, е напълно несъстоятелна. Вследствие на търговски обмен, военна плячка, дар или заимстване на технологията на производство (във вид на имитации) тези хладни оръжия биха могли да попаднат във въоръжението и на други конни къснономадски племена от Източна Европа през този период.

Реално т.нар. „унгарски тип“ са характерни, като цяло за къснономадското въоръжение в степните региони на Източна Европа в периода IX–XI век, като териториалното им разпространение се проследява на запад до Централна Европа.

„Унгарският тип“ саби се появяват в северночерноморските степи и Карпатския басейн към средата – края на IX век. Откривани са главно в гробни комплекси на т.нар. „късни номади“. М. Schulze-Dörrlamm разделя този тип ранносредновековни саби на две групи – кобански и унгарски. Първата се отличава с богата декорация на ръкохватките. Към този тип спада изключително представителният образец, известен като „сабията на Карл Велики“, съхраняващ се в Kunsthistorisches Museum, Виена.

В периода X–XII век през Балканите са преминавали различни „късни номади“ като маджари, печенег, узи, кумани и др. Всички те са оставили следи от военното си присъствие при нашествия през този период. Поради тази причина е изключително трудно, а вероятно не е и коректно, да се търси етническа принадлежност на оръжията, особено когато сведенията за нападателното въоръжение на „късните номади“ не са много. Въпреки това, в някои отношения използването на етноними спомага за разграничаването на един тип оръжия от друг.

От българските земи, към т.нар. „унгарски саби“ се отнасят няколко образци, открити в Североизточна България. Сред тях най-представителни и добре запазени са сабите от Дебрене, Яребица и Плиска. В Северна България са намерени и няколко конструктивни елементи към този тип оръжия (предпазители).

Прави впечатление, че основната концентрация на находки на ранносредновековни саби и техни конструктивни елементи от българските земи попада в днешна Североизточна България. Част от тях са открити в обекти, за които има сигурни данни за присъствието на „късни номади“. Такива например са Преслав, Одръци и Стърмен.

Находките на елементи, свързани с окачването на оръжието към кожения ремък са представени от няколко метални приложения и накрайник на ножница, намерени отново в Североизточна България.

Биха могли да се обособят поне три типо-хронологически групи саби в Ранносредновековна България.

Първият тип е представен от едни от най-ранните образци, открити в българските земи – сабите от Кабиюк, Нови Пазар и Черенча. Първите две са и единствените ранносредновековни саби, намерени в гробен контекст у нас досега. Сабята от Кабиюк се датира малко по-рано от образците от Нови Пазар и Черенча – в края на VII – началото на VIII век. Последните две са отнесени към периода от втората половина на VIII – началото на IX век. Характерен конструктивен и декоративен детайл при тези саби е железният нит с полусферична, ромбовидна или правоъгълна глава, който минава през центъра на предпазителя и го фиксира към ръкохватката. Тези оръжия се отличават с леко извит едноостър клин, преминаващ в двуостър към върха. Ръкохватката им е почти права, а предпазителят е ромбовиден. Имат желязна втулка, обхващаща основата на острието, която служи за уплътняване на ножницата. Тези детайли са характерни за „аварските“ и „хазарските“ саби. Интерес представлява оръжието от Нови Пазар, което се различава от другите две с висока втулка на предпазителя, обхващаща ръкохватката. Този детайл е отличителен за малко по-късните саби от т.нар. „български тип“, което превръща оръжието от Нови Пазар в свързващо звено.

Към втория тип можем да отнесем т. нар. „български тип“ саби или известни още с техническия термин „група Разград“. Ръкохватките им са сравнително малко извити спрямо клина. За тях е характерно слабо извитото острие и

предпазители тип 2А по В. Йотов, които се отличават с втулка, развиваща се във височина и кръгли пластинчати краища на раменете. Именно за тях може да се предположи местно производство, следи от което има във Вътрешния град на Плиска. Сабите „български тип” се датират в периода VIII/IX – началото на X век. Предполага се, че те попадат в земите на Долнодунавския басейн заедно с преселението на българите от т.нар. „втора вълна”, след гражданската война в Хазарската държава от началото на IX век. Не е сигурно, обаче, доколко това историческо събитие реално се е състояло.

Третият тип са т.нар. „унгарски тип” – къснономадски саби, открити в днешните български земи. Предпазителите им обикновено са с леко извити надолу към острието рамене, завършващи със сферични краища. Острието е с плавна и елегантна извивка. То завършва с двустранно заточен връх, отделен от едноострата част чрез елман. Извивката на ръкохватката спрямо заточената част на клина е добре изразена. В повечето случаи накрайниците са с крушовидна форма. Тези оръжия се датират най-общо в края на IX–XI век. Вероятно в определен период от време „българският” и „унгарският” тип саби са били използвани едновременно във въоръжението на Първото българско царство. Данни за това има от проучванията във Вътрешния град на Плиска. Там са открити конструктивни елементи на „унгарски” тип саби заедно с такива на „българския тип” в археологическа среда със следи от производство от X – първата половина на XI век. Постепенно през X век „унгарските” саби навлизат и се утвърждават във въоръжението на Първото българско царство.

Глава V. Кинжали, бойни ножове/*seax* в днешните български земи

При разглеждането на този тип къси хладни клинови оръжия е необходимо да бъдат изяснени някои проблеми, свързани с терминологията. Според част от изследователите, терминът „кинжал” следва да се отнася до боен нож, чието острие е двустранно заточено. Други определят така бойни ножове с едностранно заточено острие. Според Ю. Воронов и Н. Шенкао, този вид къси хладни оръжия се делят на две групи – еднолезвийни и двулезвийни.

За по-голяма коректност използването на термина „кинжал” се налага с допълнително уточнение, че става дума както за двуостри, така и за едноостри бойни ножове. Към този вид къси хладни оръжия се отнася т.нар. „*seax*” или известен още като „*scramaseax*”. Терминът „*scramaseax*” понякога се използва в съвременните описания на това оръжие, но реално, се среща само веднъж в исторически извор. В своята „История на франките” Григорий Турски описва как през VI век, франкският крал Сигиберт е бил убит от двама млади мъже, които използвали: „силни ножове, обикновено наричани *scramaseax*” (*kultris validis quos vulgo scramasaxos vocant*) (*sic!*).

Този тип бойни ножове са изключително и само едноостри. Бойният нож „*seax*” се свързва с въоръжението на англосаксите, от които местното късноантично и ранносредновековно, британско население получава названието си. Той се появява като оръжие за близък бой в Западна Европа в периода на т.нар. „Меровингска епоха“ – края на V–VIII век. След края на XI век това хладно оръжие не се среща. Средната му обща дължина е около 50 см.

Според някои изследователи, границата между обикновения железен нож (с битови функции) и бойния нож е в дължина му. Предполага се, че нож с дължина над 20 см би могъл да се нарече боен. В случая става дума за общата дължина, включително с ръкохватката, а не само на острието. В крайна сметка, истината е, че не е необходимо острие с точно определена дължина, за да може то да се превърне в оръжие.

Трябва да се спомене, че все още липсва типология на бойните ножове, поради което тяхната идентификация понякога е затруднена.

Като пример за „предшественик” на ранносредновековните къси хладни оръжия, в земите на Долен Дунав, може да се определи „*seax*” от гроб № 1 на некропола в местността „Извор”, до с. Кошарево, обл. Перник, датиран в края на V – началото на VI век. Оръжия от този тип са известни в Западна Европа във „франкски” гробове от V век. Те са разпространени и през Ранното средновековие, основно в Северна и Централна Европа.

Интересен е фактът, че през този период, в района на Горна Струма се появява население със специфичен погребален обред, като вероятно става дума за „пришълци”. Разположението на гробовете от некропола при Кошарево в редици и устойчивата им ориентация на северозапад, намират паралели с некрополите от кръга „*Reihengräber*”, разпространени в Централна Европа и Западните Балкани и свързани с германско по произход население. Същите

характеристики: подредба на гробовете в редици и останки от огнени действия присъстват и в некропола (Обект № 7 и 8) в м. Калето (Карасура) до с. Рупките, общ. Чирпан, но той е датиран по-късно – във втората половина на VI–началото на VII век. От втората половина на V век, както и от по-късно, такива групи население са регистрирани археологически в Средна и Югоизточна Европа и то близо до границите с Византия. Възможно е да става дума за федерати на Източната римска империя.

В днешните български земи са открити няколко цялостно и частично запазени бойни ножове от разглеждания в изследването период. Към тях се отнасят оръжията от: некропола при Разделна, саркофаг № 4 при Голямата базилика в Плиска, фрагмент от нож със сребърен обков от обект „Дворцов център-изток” в Плиска, крепостта „Русокастро” и два кинжала от Пернишката крепост „Кракра”.

Интерес представлява конструктивна особеност при единия от кинжалите намерени в крепостта „Кракра”. В долната част на предпазителя има специфична пластина, която обхваща основата на острието на оръжието. Този конструктивен елемент дава повод на някои изследователи да предположат източносредиземноморски характер на бойния нож. Действително по сходен начин са оформени предпазители на някои блискоизточни и „византийски” мечове в периода до XII век. Съответната пластина служи за плътното прикрепяне на ножницата, за каквато няма данни. Екземплярът е без аналог в българските земи. Сходен по форма боен нож е открит наскоро по време на ремонтни дейности на метрото в Амстердам. Възможно е, оръжието от крепостта „Кракра” да е част от средновековното западноевропейско въоръжение.

Като че ли се налага извод, че оръжията от находките от Пернишката крепост са своеобразна смесица между „византийски” и „западноевропейски” реалии в областта на военното дело след края на XI век. Явно това се задълбочава в резултат и на Кръстоносните походи, когато поради местоположението на крепостта са допустими контакти на носители на различни по произход традиции във въоръжението.

Заклучение

Въз основа на направения анализ ще се обобщят изводите за развитието и разпространението на мечовете, сабите и бойните ножове (кинжали) от периода VII–XI век в земите на Първото българско царство и в днешните български територии.

В настоящата работа е обърнато специално внимание на паралелите на този тип нападателно въоръжение за близък бой, както от прилежащите територии на днешните български земи, така и от земи, отстоящи на значително разстояние от Балканите. Техният анализ, освен от чисто изследователска гледна точка, е важен и поради факта, че голяма част от ранносредновековните находки на хладни клинови оръжия, южно от Дунав, са безконтекстни (случайни находки). Това налага тяхното обвързване със сходни по морфологични характеристики оръжия, открити в добре датиран археологически контекст. Типологичната съпоставка на „домашните“ находки на мечове, саби и кинжали с „чужди“ образци на тези оръжия, е от изключителна важност за тяхното изследване. Това се обуславя и от факта, че досега няма археологически свидетелства за производство на хладни клинови оръжия през Ранното средновековие в днешните български земи, т.е. до голяма степен могат да се интерпретират като импорт.

Една от причините за отсъствието на голям брой гробни находки на този тип ранносредновековно въоръжение в Долнодунавския басейн, вероятно се дължи на отношението към хладните клинови оръжия и нежеланието те да бъдат причислени към гробните дарове. Възможно е това да е било продиктувано както от липса на подходящ материал, технически умения, скъпа и сложна изработка, така и поради религиозни вярвания. Не бива да се пренебрегва и фактът, че именно тези оръжия биха могли да бъдат използвани значително по-продължителен период от време в сравнение с друг вид елементи на въоръжението. В контраст с това, броят на „случайно“ намерените саби в Долнодунавския басейн не е за подценяване. Същото се отнася и за земите на Централна Европа и северночерноморските степи.

През последните години резултатите от археологическите проучвания дават повод да се предположи, че част от конструктивните елементи на някои саби са с местен произход. Към подобно разсъждение насочват откритите бракувани предпазители на саби в център за обработка на цветни метали във Вътрешния град на Плиска.

Ясно е показано, че мечовете и сабите или по-точно техните остриета, не са били по силите на обикновения селски ковач, а са произвеждани от високо квалифицирани майстори, които са в пряк досег с (или дори директно под контрола на) владетелския елит. В така наречените инвентарни ранносредновековни надписи, съдържащи данни за други високо специализирани (от гледна точка на технологията на производство) и съответно

поставени под държавен надзор елементи на въоръжението, липсват данни за мечове и саби.

Трудно би могло да се допусне, че ранносредновековната византийска или българска кавалерия е воювала в близък бой единствено с брадви, копия и др. По всяка вероятност хладните клинови оръжия са едно от основните оръжия на конницата. Високата им стойност, обаче, не е позволявала на притежателите им да ги поставят като гробни дарове, както се случва с други елементи на въоръжението като например с върховете на копия или стрели. Това вероятно е и една от причините за не особено големия брой, открити у нас находки на мечове и саби.

Картата на находките ни показва, че основната концентрация на оръжия от този период е в пограничните райони, където основно е била дислоцирана армията, обикновено с контролни и отбранителни функции.

Обстойно са разгледани данните от писмените извори и изображения, като особено внимание е обърнато на византийските наративи и художествени паметници. Именно в тях е отразено най-подробно развитието на нападателното въоръжение от Балканите през този период. При по-детайлно проучване на изобразителните средновековни паметници от Югоизточна Европа, прави впечатление, че воините са представяни основно въоръжени с копия, докато с мечове и саби са изобразявани най-вече владетели и лица с висок военен ранг. Това от своя страна предполага наличието на определен символизъм именно към този тип оръжие за близък бой и определянето му като инсигния на власт и престиж.

Разгледани, описани и анализирани са находките на двуостри мечове и техни конструктивни елементи от Долнодунавския басейн.

Фактът, че откриваните у нас мечове се разделят основно на „западни“, „скандинавски“, „близкоизточни“ и „византийски“, но липсват други, респ. такива, които можем да заподозрем като „български“, поставя въпроса за масовата им употреба от страна на българската войска през Ранното Средновековие. Най-вероятно една част от откриваните мечове са попадали тук и под формата на дарове за представители на елита (или са били закупувани от тях), така че твърдото им обвързване с пряко външно военно присъствие в даден момент (най-вече скандинавско, засвидетелствано и от писмени извори) не е единственото възможно обяснение за появата им в Средновековна България. Отсъствието на археологически данни за производство тук идва да подкрепи подобен извод. Трудно е да си представим, че Средновековна България, а и което и да било друго средновековно общество, би разчитало на външно снабдяване за масовото си въоръжаване. Това би обрекло населението на абсолютна зависимост от външни фактори.

Действително в днешните български земи има данни за металургия и металообработка през Ранното средновековие, но както стана ясно производството на остриета на мечове и саби изисква висока квалификация и ковашки умения, каквито все още не са засечени археологически у нас. Освен

липсата на бракувана продукция или заготовки на клинове (подсказващи наличието на производство), за това свидетелства в някаква степен и ограниченият брой находки на този тип въоръжение в ранносредновековните земи южно от Дунав. Както бе споменато, до този момент може да се допусне местното производство на отделни конструктивни елементи и особено на предпазители на саби.

Една от целите на изследването е, чрез проучването на паралелите на находките от Долнодунавския басейн, да установи техният произход и по този начин да се определят пътищата на разпространението им по посока на Балканския полуостров.

Основен проблем, свързан с проучването на ранносредновековните мечове от българските територии е фактът, че нито един, с изключение на меч от Рупките (Карасура-Калето), не е открит в добре датиран или ясен археологически контекст. Това поражда сериозни затруднения, свързани с прецизната датировка на оръжията и интерпретацията им.

Въз основа на паралели и чуждестранни типологии, в някаква степен може да се предположи тяхната датировка, а оттам и евентуалните исторически събития, вследствие на които те са попаднали в териториите на Долен Дунав. Допълнителна помощ за интерпретацията на оръжията е тяхната концентрация в определени райони. До този момент картата на находките отчетливо показва, че основно ранносредновековните хладни клинови оръжия и техните елементи са съсредоточени в Северна и Североизточна България. Малкият брой находки от този тип, известни южно от Стара планина, би могъл да се дължи, както на определени исторически събития, така и на проблеми на проучванията.

Специално внимание е отделено на техниките и спецификите в изработката на мечовете. Може да се направи извод, че в периода IX–XI век, най-големият производител на двуостри клинове на мечове в Европа е била Франкската империя, която е търгувала с тях. Това се потвърждава и от сведенията в някои латински наративи като Капитулария на Карл Велики. Поради голямата концентрация на находки на остриета (особено тези с надпис „Ulfberht”) в земите на Франкската империя и разпространението им в Северна, Източна Европа и Близкия Изток, би могло да се заключи, че там се е развивало производство и търговия с двуостри клинове, изнасяни към тези териториите, където са изработвани и впоследствие монтирани останалите елементи. Върху някои от тези елементи, като накрайници на ръкохватки, предпазители и накрайници на ножници има орнаментация с мотиви, характерни за изкуството на различни култури. Това, разбира се, по никакъв начин не изключва наличието на местно производство на мечове в тези земи. След прегледа на находките на този тип оръжия, намерени в българските земи се установява, че са налични характерни за Скандинавия и Близкия Изток мечове, което евентуално свидетелства за военно присъствие на войски или наемници от тези територии. Сведения за това има и от византийските писмени извори и изображения.

Описани, разгледани и анализирани са находките на едноостри мечове и саби от земите на Долен Дунав и техните паралели. Вероятно едностранно заточените мечове във вида им познат на Балканите и като цяло в Югоизточна Европа през Ранното средновековие, са продукт на военното дело на степните племена, които придвижвайки се от териториите на Далечния Изток – Корея, Северен Китай и Манджурия през Централна Азия, достигат пределите на Византия, южноруските степи и Долнодунавския басейн в периода V–VII век.

Някои от сабите, за разлика от повечето находки на двуостри мечове, са намерени в гробен контекст, което в някаква степен дава възможност да се определи *terminus ante quem* на тяхната употреба. Беше обърнато внимание на морфологичните особености на някои оръжия определени като саби, чиито характеристики по-скоро ги доближават до едноострите мечове.

Внимание е обърнато и на произхода на сабята и детайлите по технологията на изработката ѝ. Също така са разгледани основните търговски маршрути за търговия със стомана от Средна Азия към Европа през Ранното средновековие. Прегледът на находките потвърждава факта, че сабята е пряко свързана с въоръжението и военните традиции на източните степни конни народи, които чрез своето придвижване на запад към Източна и Централна Европа, пренасят този тип оръжие в европейското ранносредновековно въоръжение.

Достига се до заключението, че биха могли да се обособят поне три основни типологически групи саби, разпространени в Ранносредновековна България. Първата група е представена от едни от най-ранните образци открити в българските земи – сабите от Кабиюк, Нови Пазар и Черенча. Първите две са и единствените ранносредновековни саби, намерени в гробен контекст у нас досега. Сабята от Кабиюк се датира малко по-рано от образците от Нови Пазар и Черенча – в края на VII – началото на VIII век. Последните две са отнесени към периода от втората половина на VIII – началото на IX век. Характерен конструктивен и декоративен детайл при тези саби е железният нит с полусферична, ромбовидна или правоъгълна глава, който минава през центъра на предпазителя и го фиксира към ръкохватката. Подобни оръжия са известни, както от некрополи оставени от Салтово-Маяцката култура, така и от гробни комплекси по Среден Дунав. Интерес представлява образецът от Нови Пазар, отличаващ се с високата втулка на предпазителя, обхващаща ръкохватката. Този детайл е характерен за малко по-късните саби от т.нар. „български тип”, което превръща оръжието от Нови Пазар в свързващо звено.

Към втората група можем да отнесем т. нар. „български тип” саби или известни още с техническия термин „група Разград”. Именно те се свързват основно с въоръжението за близък бой на ранносредновековната българска войска от периода на Първата българска държава. За тях е особено характерен слабо извитият клин и предпазител тип 2А от типологията на В. Йотов, който се отличава с втулка, развиваща се във височина и кръгли пластинчати краища на раменете. Именно за този тип предпазители бихме могли да предположим местно производство, следи от което има във Вътрешния град на Плиска. Сабите

„български тип” се датират в периода VIII/IX – началото на X век. Предполага се, че те попадат в земите на Долнодунавския басейн, заедно с преселението на българите от т.нар. „втора вълна”, след гражданската война в Хазарската държава от началото на IX век. Не е сигурно, обаче, доколко това историческо събитие реално се е състояло.

Третата група едноостри клинови оръжия от този тип са т.нар. „унгарски” – къснономадски саби, открити в днешните български земи. Те се датират най-общо в периода края на IX–XI век. Може да се допусне, че в определен период от време „българският” и „унгарският” тип саби са били използвани едновременно във въоръжението на Първото българско царство. Данни за това получаваме отново от проучванията във Вътрешния град на Плиска. Там са открити конструктивни елементи на „унгарски” тип саби, заедно с такива на „българския тип” в археологическа среда със следи от производство от X – първата половина на XI век. Къснономадските образци са масово разпространени в Източна и Централна Европа (особено в земите на днешна Унгария) през посочения по-горе период. Те са пряко свързани с военното дело на степните „късни” номади и особено с това на маджарите, които инфилтрират тези оръжия по време на нашествията си на запад към териториите на Среден Дунав. Постепенно през X век „унгарският тип” саби навлизат и се утвърждават във въоръжението на Първото българско царство.

Беше обърнато внимание на това, че е необходима особена бдителност при използването на термини, като „хазарски тип” саби, „унгарски тип саби” и други, тъй като „натоварването” на оръжието с етническа принадлежност, независимо дали става дума за меч или сабя, невинаги е коректно. Налични са различни фактори, които биха могли да доведат до употребата на едни и същи оръжия от различни етнически групи. Не бива да се пренебрегва и хронологическият фактор, тъй като е напълно възможно някои от хладните клинови оръжия да са били в употреба значителен период от време. Това се обуславя, както от сложната и скъпата им изработка, така и от символизма който „носят” като инсигнии на властта, символ на родова памет или на религиозна принадлежност.

Разгледани са находките на бойни ножове в българските земи. Бяха засегнати част от проблемите, свързани с употребата на термините „кинжал” „*seax*” и „боен нож”. След прегледа на находките се достига до заключението, че този тип ранносредновековни къси хладни оръжия не са особено разпространени в земите на Долен Дунав. Стига се до извода, че едноострите бойни ножове от типа „*seax*” са били разпространени през Ранното средновековие основно в Северна и Централна Европа. Както е известно и от писмените извори, този тип оръжия са били особено характерни за англосаксонското и северноевропейското въоръжение. Наличието на част от тези едноостри бойни ножове в земите на Първото българско царство и Византия предполага военното присъствие именно на контингенти-неамници от Северна или Северозападна Европа. Представеният „*seax*” от гроб №1 в некропола при Кошарево, би могъл да се отнесе към въоръжението на германско по произход население. Вероятно става дума за

придошло население със специфични погребални традиции, отличаващи се от характерните за региона. Разположението в редици на гробовете от некропола при Кошарево и устойчивата им ориентация на северозапад, намират паралели с некрополите от кръга „Reihengräber”, разпространени в Централна Европа и Западните Балкани и обвързвани с германски по произход племена. Същите характеристики на подредба на гробовете в редици откриваме и в некропола в местността „Калето” (Карасура) до с.Рупките, общ. Чирпан, който се датира малко по-късно, в периода от втората половина на VI – началото на VII век. В този некропол е намерен и единственият известен досега ранносредновековен двуостър меч от добре документиран гробен контекст в днешните български земи. От втората половина на V век, както и по-късно, присъствието на такива групи население се регистрира археологически в цяла Средна и Югоизточна Европа и то близо до границите с Византия. Възможно е да става дума за федерати на Източната римска империя.

Разгледани са малкото на брой ранносредновековни бойни ножове, намерени в днешните български земи като образците от некропола при Разделна, саркофаг № 4 при Голямата базилика в Плиска и от крепостта Русокастро. Внимание беше отделено и на фрагмент от ножче със сребърен обков открито в обект „Дворцов център – изток” в Плиска, което е без аналог в българските територии до момента. Анализирани са и два кинжала от Пернишката крепост, обвързани с византийското и западноевропейското военно дело. Прави впечатление комбинацията между „западноевропейски” и „византийски” елементи при оръжията, открити в Пернишката крепост. Вероятно това е израз на разнородния характер на византийското военно дело и въоръжение в периода от втората половина на XI век нататък. Може да се допусне, че от XII век вследствие на Кръстоносните походи и на развитието на търговските отношения между Западна Европа и Византия, византийците възприемат и модифицират според своите военни традиции западноевропейските оръжия.

Отворени за бъдещи проучвания остават редица въпроси, свързани с развитието и употребата на т.нар. прободно-сечащи оръжия за близък бой от периода на Първата българска държава. Някои от тях са именно, какви действително са причините да не се откриват мечове и саби в по-голямо количество по Долен Дунав, като се има предвид, че най-вероятно точно те са представлявали основното оръжие за близък бой на ранносредновековната българска и византийска конница? Друг въпрос, който все още очаква своя отговор е имало ли е производство на остриета през Ранното средновековие в Долнодунавските територии при положение, че особено сабите са пряко обвързани с военните традиции на ранносредновековната българска войска и едва ли тя е разчитала на доставки „отвън” или на военна плячка (трофеи), за да се въоръжава с едно от основните си оръжия за близък бой. Отговор на тези и други въпроси, които са от изключителна важност за българската средновековна археология и история би могъл да се намери едва след анализ на резултатите от бъдещи археологически проучвания.

Приноси на дисертационния труд

- Направен е обзор на извършените досега проучвания и изследвания на основата на достъпните публикации. Целта е по-релефно очертаване на досегашните достижения и открояващи се проблеми. Извършен е историографски преглед, представящ достиженията на поколения български и чуждестранни изследователи по темата
- Извършен е анализ на типологията, датировката, технологията и разпространението на археологическите находки на мечове, саби, бойни ножове и техните конструктивни елементи в българските земи през периода VII–XI век
- Направена е съпоставителна характеристика с подобни образци от други региони на Евразия
- Анализирани са примерите за носене и употреба на мечовете, сабите и кинжалите в писмените извори и изображения, както и наименованията, с които са били известни в тях
- Изготвен е максимално пълен Каталог на находките, съдържащ 112 каталожни номера. Изготвени са 5 допълнителни приложения, представящи: допълнителен и съпоставителен материал, карти и картографски схеми, типологични схеми, схеми и скици, художествен и допълнителен илюстративен материал. Приложенията съдържат общо 170 фигури.
- Извършено е картиране на находките, като са изготвени общо 24 карти

Публикации по темата на дисертацията

- Kamburov, S., “Early Medieval weapons for close battle with North-European origin within Bulgarian lands today“. – Be-JA: Bulgarian e-Journal of Archaeology. Под печат.
- Камбуров, С., „Арабски“ ранносредновековни мечове в днешните български земи [Early Medieval “Arabic” Swords in Bulgarian Lands Today], сп.История, кн.3, Изд. „Аз Буки“, София, 2017, 268-298.